

Gothem kyrka

Karaktärisering 2020

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2023/012394.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning	4
Bakgrund	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar.....	7
Gothem socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	11
Kyrkogårdens huvuddrag	11
Historik	13
Nulägesbeskrivning	18
Kyrkobyggnaden	47
Kyrkans huvuddrag.....	47
Byggnadshistorik	53
Nulägesbeskrivning	64
Restaureringar	122
Arkeologi.....	131
Fornlämningar.....	132
Arkeologiska undersökningar	132
Kyrkan och kyrkogården.....	133
Värdering.....	133
Allmänt.....	133
Bruksvärden	135
Kyrkobyggnaden.....	136
Kyrkans inventarier	137
Kyrkogården	137
Händelselista Gothem kyrka	139
Lagskydd.....	143
Källor och litteratur.....	145
Otryckta källor	145
Tryckta källor.....	145
Kartor	145

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

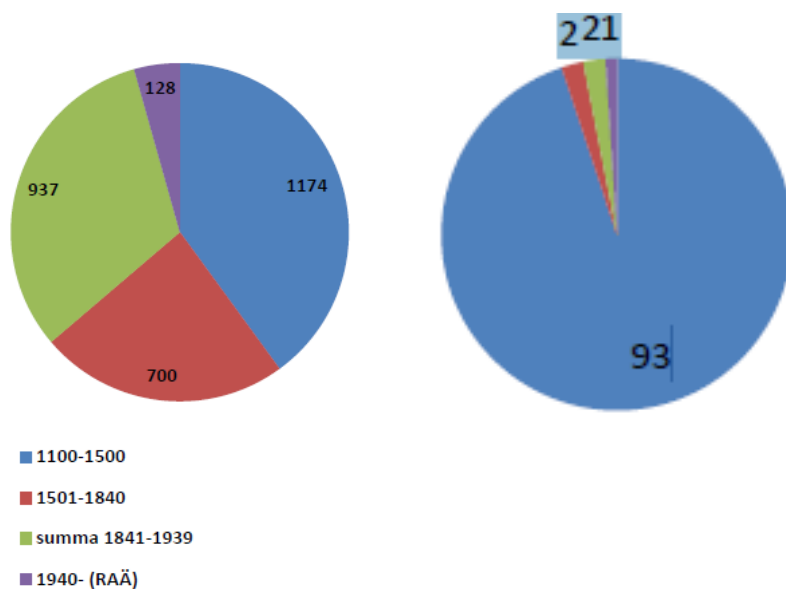
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Gothem socken

Gothem kyrka ingår i Norra Gotlands pastorat. Den är belägen östra Gotland, ca 37 km från Visby. 2021 var antalet invånare i Gothem socken 414 personer.

Kyrkomiljön

Gothem kyrka ligger på en höjdsträckning i en jordbruksbygd i centrum av Gothem socken, ca en halv km från Hangrevägens anslutning till länsväg 146 mellan och Ala och Slite. Kyrkan och i viss mån även kyrkogården är väl synlig i det öppna landskapet. Kyrktornets höjd ger det även en betydelse som sjömärke.

Söder om kyrkan ligger prästgården på samma plats som under medeltiden. Den nuvarande huvudbyggnaden av kalksten i en våning uppfördes i början av 1800-talet, medan den närmare 60 m långa ladugården kom till ca 100 år senare. Av den medeltida bebyggelsen återstår endast rester i den nuvarande bostadsbyggnadens källarvåning, samt den trappgavelsformade gårdsporten. Nordväst om kyrkan ligger Gothem skola med skolgården och den tidigare lärarbostaden.

Kyrkan och kyrkogården nås från en mindre, grusbelagd bilparkering i anslutning till Hangrevägen. Via en ca 80 m lång allé av ask leds besökaren leder fram till kyrkogårdens huvudingång, den västra stigluckan.

Av fornlämningar i kyrkans närmaste omgivningar är kastalruinen från 1100-talet, som redan på medeltiden inlemmats i kyrkogårdens västra mur, den mest framträdande.

Gothem kyrkomiljö fotograferad från söder 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Gothem kyrka fotograferad från den medeltida trappgavelsportalen som leder in till prästgården. Foto ES 2021.

Prästgårdsportalen vid Gothem prästgård. Foto ES 2021.

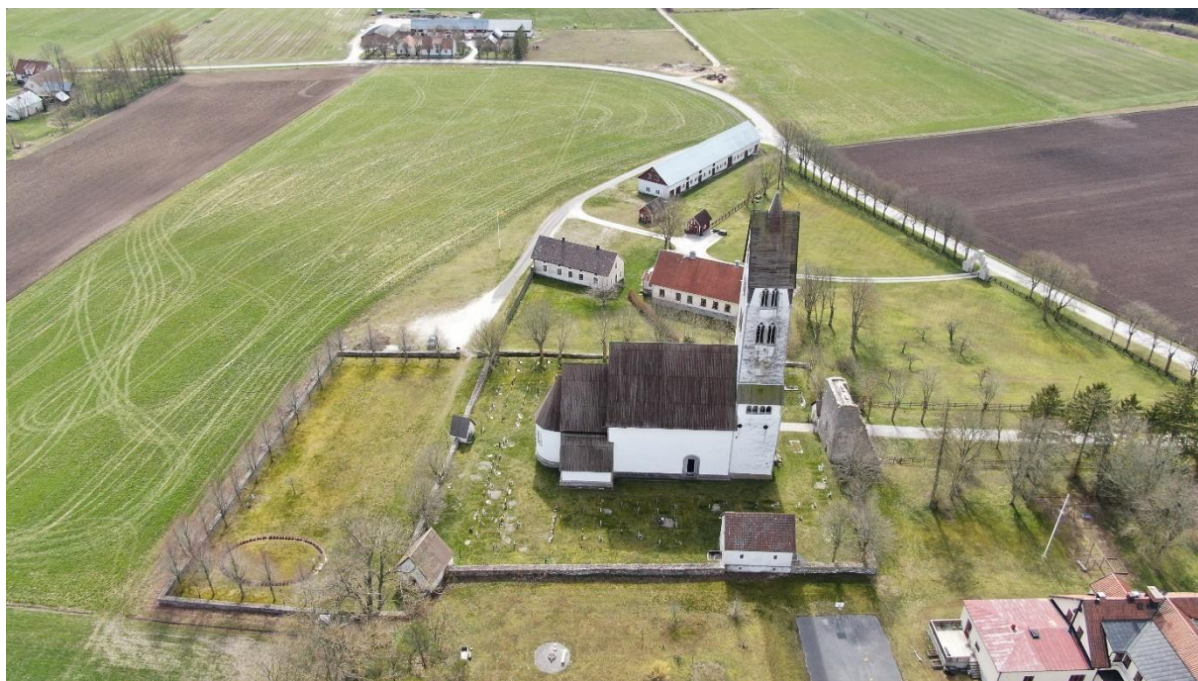

Trappstegsportalen vid infarten till prästgården tecknad av P A Säve 1855. Alvin, Uppsala universitetsbibliotek.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

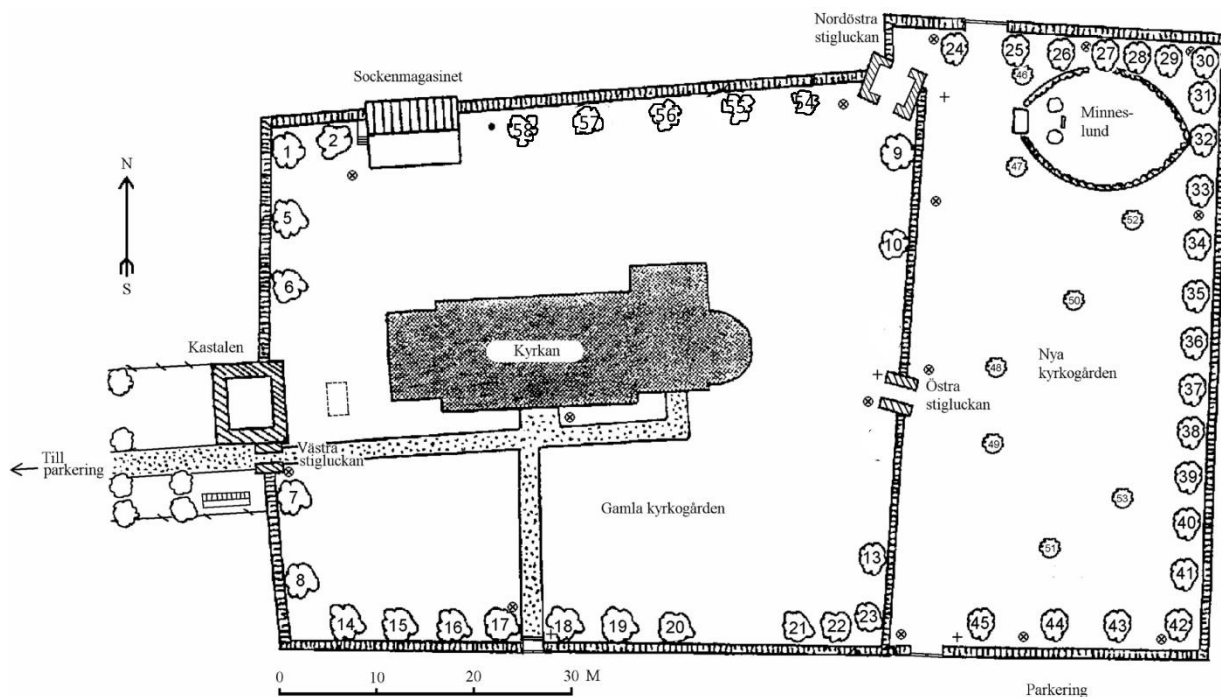
Gothem kyrkogård har en rektangulär form efter en utvidgning åt öster under 1990-talet. Kyrkogården omges av murar i kalksten. Karaktäristiskt för kyrkogården är den medeltida ruinkastalen vid den västra huvudingången samt de tre stigluckorna i söder nor och nordost. Både den äldre och yngre kyrkogården omges av trädkransar i övrigt saknas solitära träd.

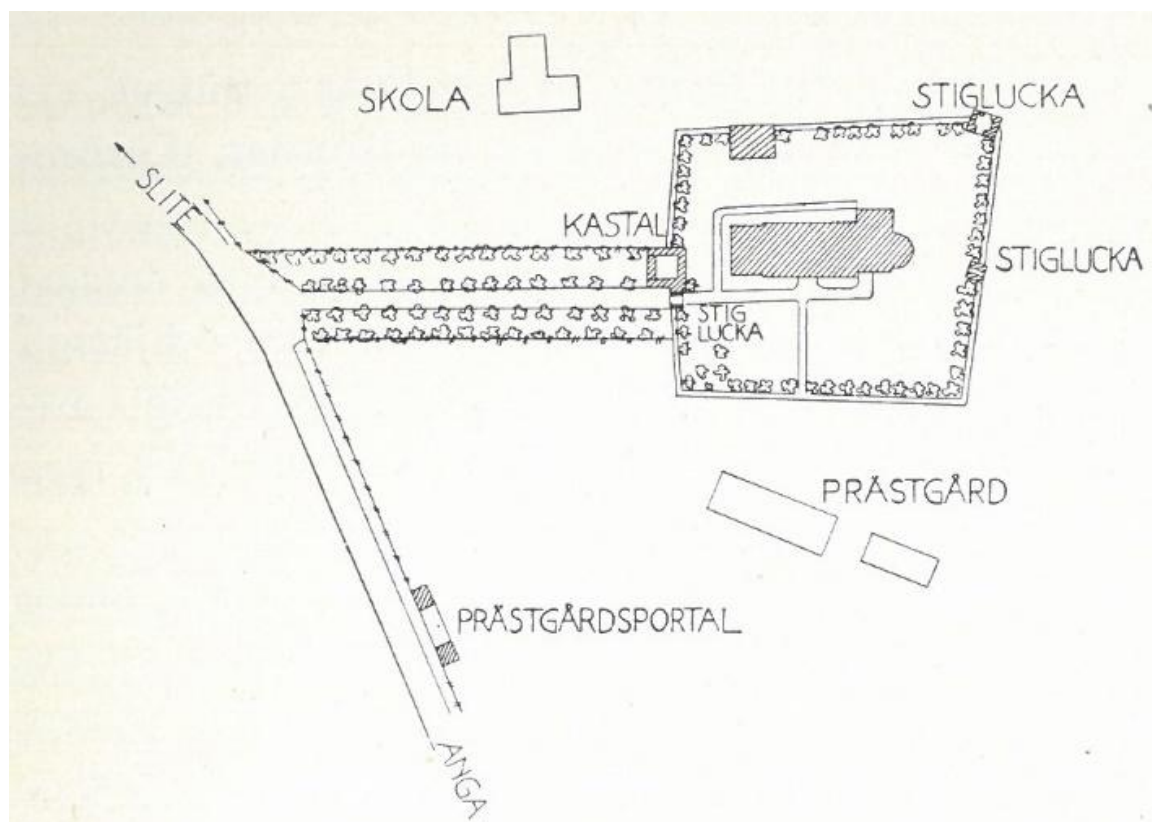
Gothem kyrka fotograferad ovan från norr 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Gothem kyrka fotograferad ovan från väster 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Trädinventering utförd av Johan Arvidsson 2005, reviderad 2021 av Gotlands Museum. Skogslönn (nr. 1-2, 5, 7, 9-10, 14, 16, 23), tysklönn (nr. 6, 8, 12, 18, 22), ask (nr. 15, 17, 19-21), lind (nr. 24-45, 53-58), rödblåg skogslönn (nr. 13), hängalm (nr. 46-49), sylhagtorn (nr. 50-51), och fylldblommigt fågelbär (nr. 52-53). (träd nr 3-4 och 11-12 är borttagna).

Gothem kyrka. Situationsplan upprättad under 1930-talet. Sveriges kyrkor 1947.

Historik

Skattdokumentet från 1697 visar Gothem kyrka med den intilliggande prästgården.

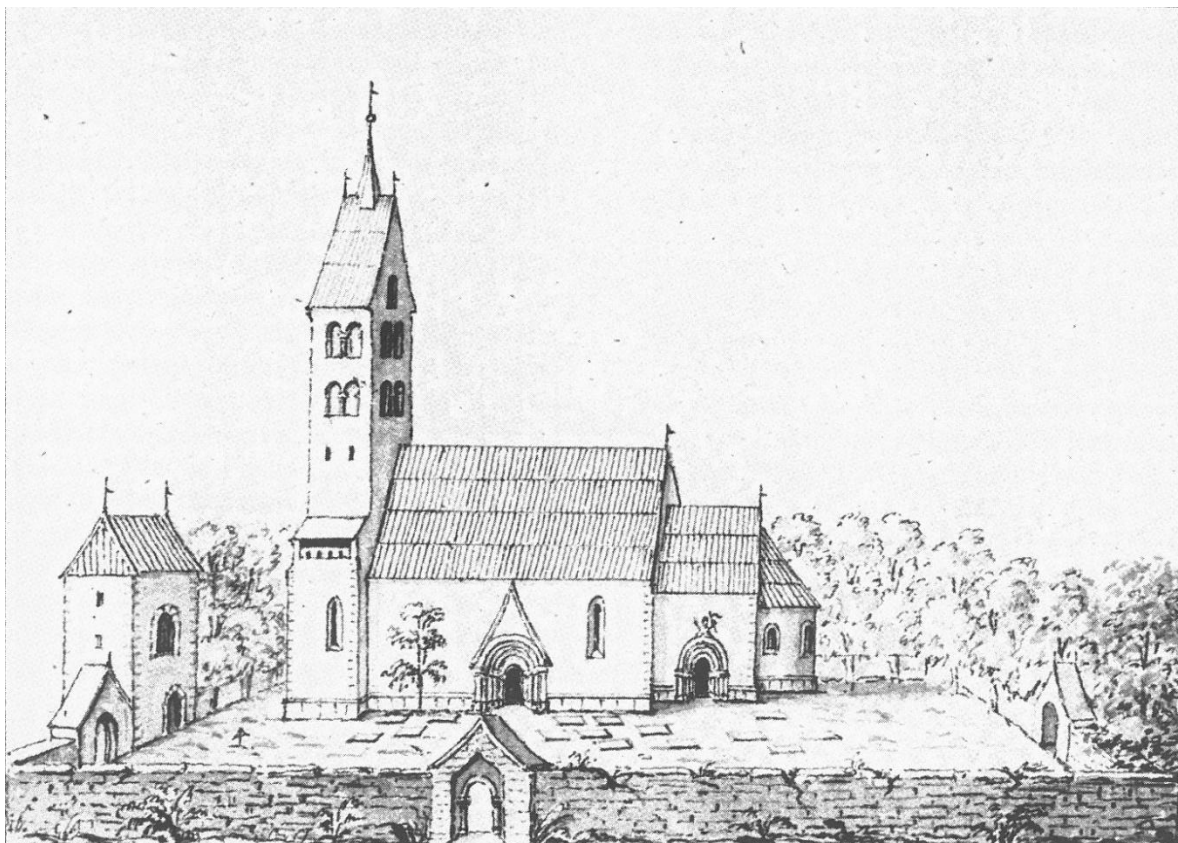
På laga skiftes karta från 1896 syns kyrkogårdens utsträckning samt kastalen och sockenstugan. Även den nordöstra stigluckan är markerad.

Skattnöjningskarta från
1697.

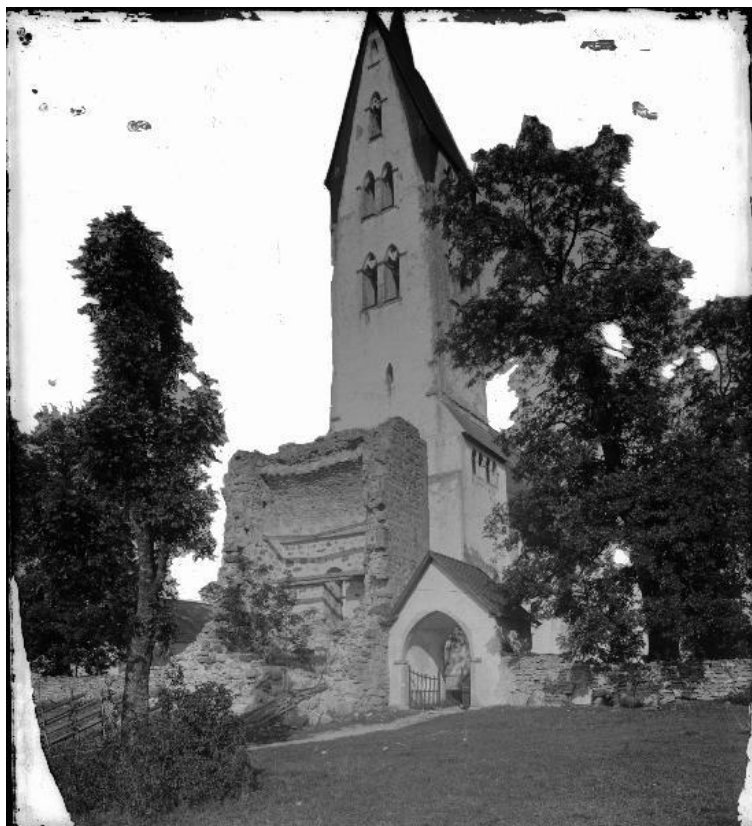
Laga skiftes karta från 1896.

Teckning av CCG Hilfeling 1801. Kyrkogården har höga murar och stigluckor i väster, söder och norr. Närmast ligger den södra stigluckan som ledde in till prästgården och som inte finns kvar idag. På kyrkogården syns ett antal gravhällar, framför allt på den prominenta platsen söder om kyrkan. Sydost och sydväst om kyrkan finns gravkullar och ett och annat träkors.

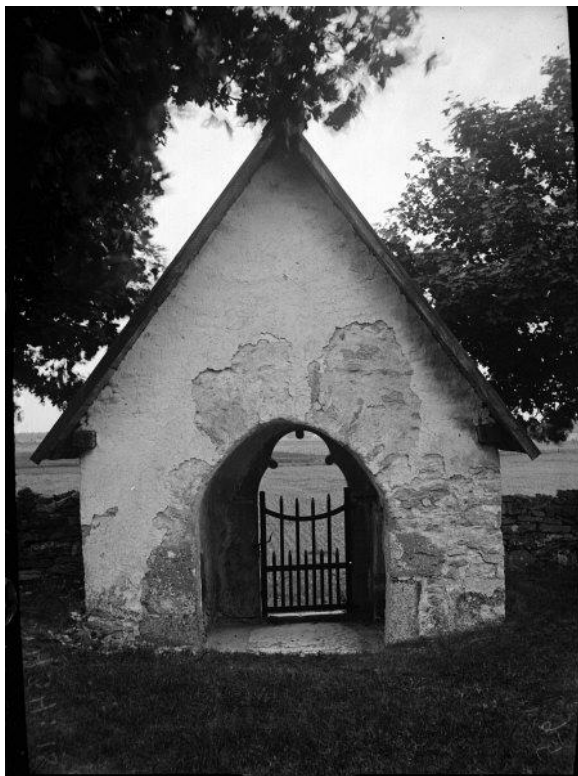
Den västra stigluckan och kastalruinen tecknade från sydost. Vid stigluckan östra vägg syns en tillbyggnad som idag lämnat spår i form av en inbuktning och utskjutande sten. Teckning P A Säve 1866, UUB.

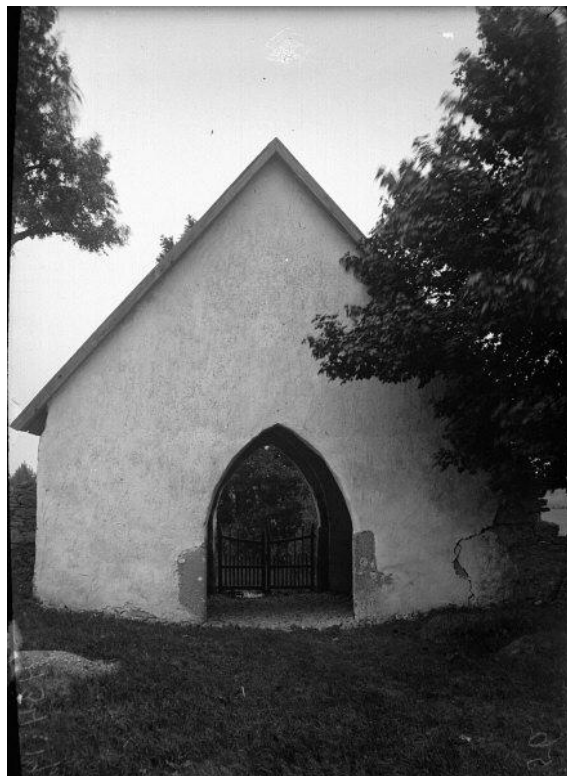
Gothem kyrka fotograferad från sydväst. Till stigluckan leder en smal stig. Foto Olof Sörling 1891. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Gothem kyrka fotograferad från öster. Innanför muren syns en trädkrans med unga träd. Foto Einar Erics 1916. RAÄ, Kulturmiljöbild.

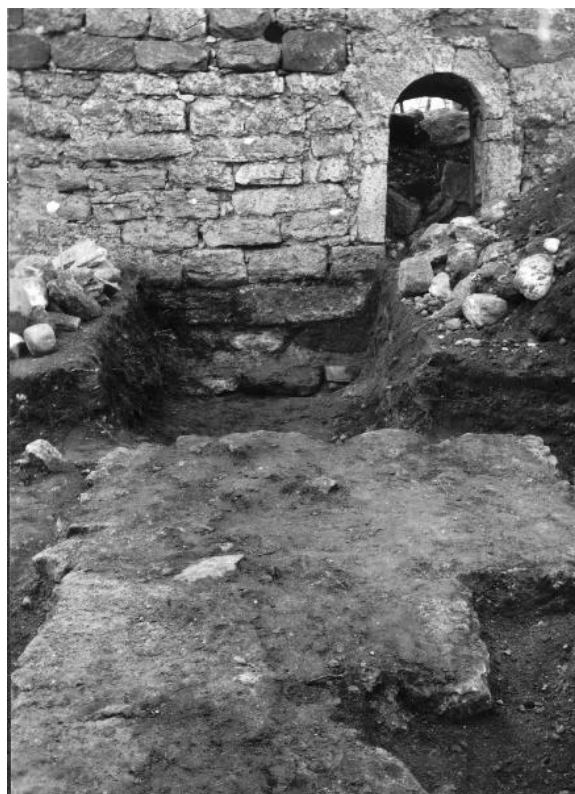
Östra stigluckan fotograferad från väster 1916. Foto Eric Erics, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nordöstra stigluckan fotograferad från nordöst 1916. Foto Einar Erics. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Kastalen fotograferad från nordväst. Foto Berit Wallenberg 1928. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Kastalen vid pågående utgrävning. Foto Gunnar Svahnström 1940. Gotlands Museum.

Den sydvästra delen av kyrkogården med ett flertal högresta gravvårdar samt gräskullegravar. Foto Bertil Berthelson 1941. RAÄ, Kulturmiljöbild.

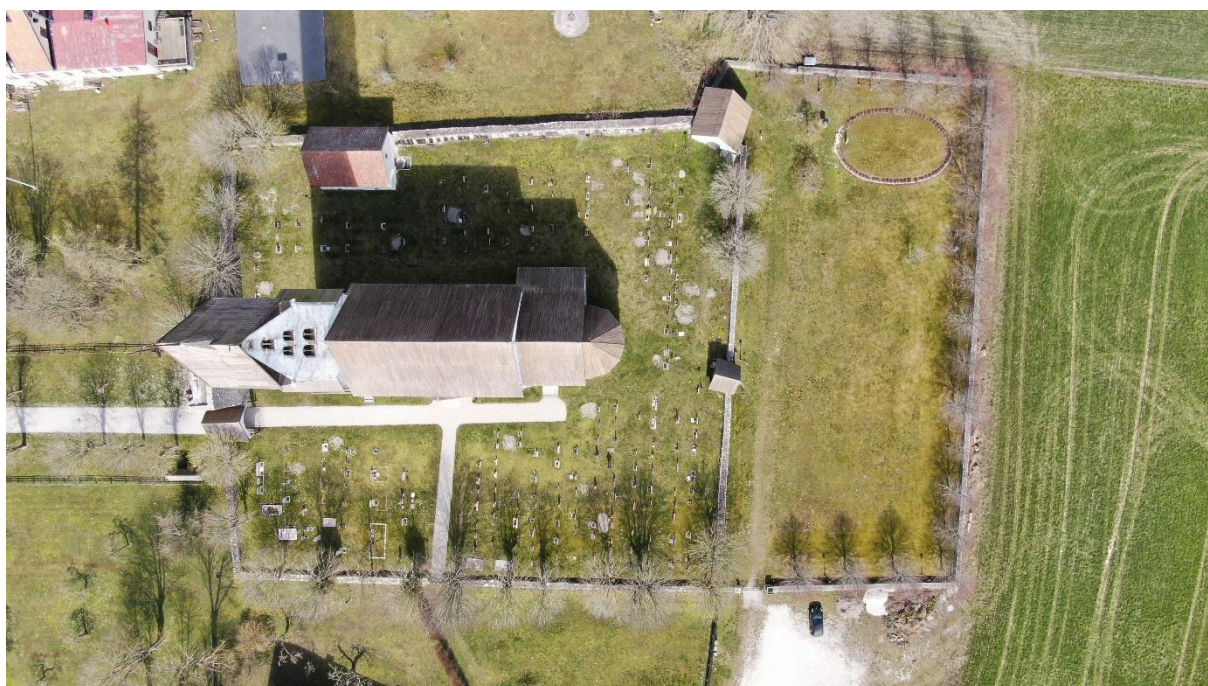
Den sydöstra delen av kyrkogården. Här syns att gravar är grusade med stenram samt gravar grusade med en gräskullegrav. Foto Nils Lagergren 1958. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården består av en äldre, nära nog kvadratisk del runt kyrkan och en på 1990-talet utvidgad del öster därom. Hela kyrkogården omges av meterhöga stenmurar. Kyrkogårdens äldsta murar är av ålderdomlig karaktär med större och mindre stenar. Ursprungligen var de betydligt högre, ca 2,9 m, men plockades ner under första delen av 1800-talet. Det är möjligt att stenen användes till den nya prästgården som uppfördes i början av 1800-talet samt senare sockenmagasinet. Enligt SvK kan den södra muren ha flyttats dryga tiotalet meter i samband med en utvidgning av kyrkogården under 1800-talet. Detta är dock mycket tveksamt då det innebär att kyrkogårdens södra del ursprungligen skulle ha varit ovanligt liten. Dock togs den södra stigluckan bort under första delen av 1800-talet och ersattes då med en järngrind. Den omges av poster som är upp- och nedvända och kan ha tillhört den äldre stigluckan. Den östra stigluckan står snett mot kyrkogårdsmurens sträckning vilket tyder på att mursträckningen kan ha haft en något annorlunda sträckning eller att stigluckan flyttats.

I den västra muren, söder om stigluckan finns ett par bevarade hästbindslen. En omläggning av den västra muren mellan stigluckan och det sydvästra hörnet gjordes på 1980-talet. Murarna kring den yngre kyrkogården anlades 1993.

Kyrkogårdsmurens medeltida stigluckor har bevarats i väster, öster och nordost. Stigluckorna är uppmurade av kalksten, täckta av tunnvalv, ut- och invändigt kalkputsade och vitkalkade samt försedda med enkla, brädtäckta sadeltak. Det är möjligt att den södra stigluckan revs i samband med att murhöjden sänktes. Bruniuss besökte Gothem kyrka 1865 och konstaterar då att den södra stigluckan ”blifvit i sednare tid nedbruten” (Gotlands konsthistoria (del II) 1865). På Hilfelings teckning från 1801 syns den västra, södra och östra stigluckan. Den nordöstra stigluckan syns inte på Hilfelings teckning av någon anledning. Utanför kyrkogården leder en äldre väg fram till den nordöstra stigluckan.

Gothem kyrkogård fotograferad från ovan 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Den västra stigluckan har ett tunnvalv. Dess yttre ingång är spetsbågig med hålkälade kapitällister och baser med smal rundstav på skråkant. På utsidan av det sydöstra hörnet finns en utskjutande sten som indikerar att det har funnits anslutning till något uppmurat (se P A Säves teckning s. 14). Yttre ingången har haft portar. Idag finns en gångjärnshake bevarad i den södra infattningen.

Den östra stigluckan har ett spetsigt tunnvalv och yttre poster i form av en trebladig båge med tre knoppar. Den nordöstra stigluckan har ett kryssvalv och spetsbågiga omfattningar.

Vid kyrkogårdsmuren omedelbart väster om kyrkan står ruinen av en kastal från 1100-talet. Kastalen rämnade 1867 och idag är endast den östra väggen kvar i sin helhet. Mellan kyrktornet och kastalen syns i gräsmattan rester efter ett fundament, vilket anses ha burit en vindbrygga mellan dessa byggnader.

Marken på båda kyrkogårdsdelarna är gräsbevuxen och gångarna på den äldre delen är belagda med grus. Den yngre kyrkogården saknar gångsystem. I den norra kyrkogårdsmuren är infogat ett sockenmagasin i två våningar från 1869. Det är byggt av kalksten, putsat och vitkalkat samt försett med tegeltak.

Den äldre kyrkogården omges av en trädkrans med äldre ask (7 st.), skogslönn (11 st.) och tysklönn (5 st.) samt nyplanterad lind (5 st.). De äldre träden är hamlade. Två av träden (nr 15 och 17) är klädda med murgröna. Några solitärträd förekommer inte. Den yngre kyrkogården omges av en trädkrans med lind. (Se situationsplan s. 12).

De flesta gravar är belägna söder om kyrkan, varav de äldsta finns i det sydvästra hörnet. Området närmast kyrkobyggnaden på norra sidan är fritt från synliga gravar. Den yngre kyrkogården rymmer endast några få gravar samt en askgravlund anlagd 2000.

Från landsvägen i väster, leder en allé med tysklönnar och askar i innerraden. Samtliga alléträd är hamlade. Vid ingången till kyrkogården står också tre medeltida kalkhällar under skyddstak.

Gothem kyrka och prästgård fotograferad från sydost. Foto ES 2021.

Ingången till kyrkogårdens 'förrum' med en allé av tysklönn och ask. Foto ES 2021.

En allé med tysklönn och ask leder in till kyrkan. Tidigare var den dubbel (fyrradig). Idag återstår något träd av den yttre raden. I förrummet finns en minnessten med kungautografer. Foto från väster, ES 2021.

Ingångsallén till Gothem kyrka. Foto från kyrkogården, ES 2021.

Huvudingången från väster med stiglucka och kastalruin. Foto ES 2021.

Medeltida gravhällar under skyddstak, söder om ingången till kyrkogården. Foto ES 2021.

I den västra muren, söder om stigluckan finns två hästbindslen i muren. Foto ES 2021

Hästbindslen i den västra muren. Foto ES 2021.

Den södra mursträckningen med en välbevarad trädrad av framför allt skogs- och tysklönn. Foto ES 2021.

Den östra mursträckningen. Här växer träden mer glest. Foto ES 2021.

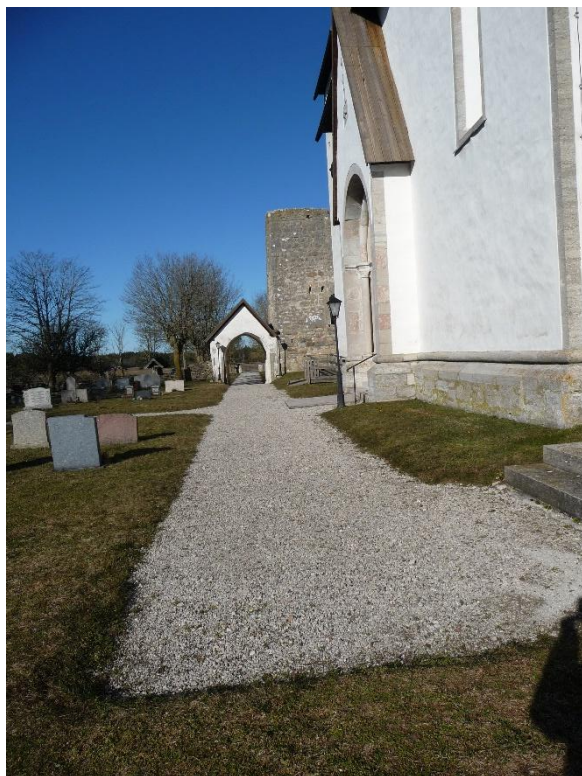
Kastalen och den västra mursträckningen. Foto ES 2021.

Öster om kastalen finns spår av tidigare byggnadsverk. Foto ES 2021.

Den västra och norra mursträckningen samt sockenmagasinet, uppfört 1869. Foto ES 2021.

Kyrkogården har ett enkelt gångsystem med grusgångar. Från huvudingången i väster sträcker sig en gång längs kyrkans högra sida (bilden till vänster) och från långhusportalen leder in gång till den södra ingången till prästgården (bilden till höger). Foto ES 2021.

Den västra stigluckan fotograferad från sydost. Foto ES 2021.

Den västra stigluckans södra sida med en sten inmurad i det sydöstra hörnet. P A Säve tecknar en tillbyggnad på stigluckans södra sida, se sidan. 13. Foto ES 2021.

Den östra stigluckan fotograferad från öster (bilden till vänster) och från kyrkogården i väster (bilden till höger). Foto ES 2021.

Till vänster: Den yttre omfattningen med en tredelad båge med tre knoppar, fotograferad från väster. Till höger: I stigluckan används en gravhäll som trampsten. Foto ES 2021.

Den nordöstra stigluckan fotograferad från öster. Foto ES 2021.

Den nordöstra stigluckan fotograferad från söder. Observera att portalen är mer uttalat spetsbågig än stigluckorna i väster och öster. Foto ES 2021.

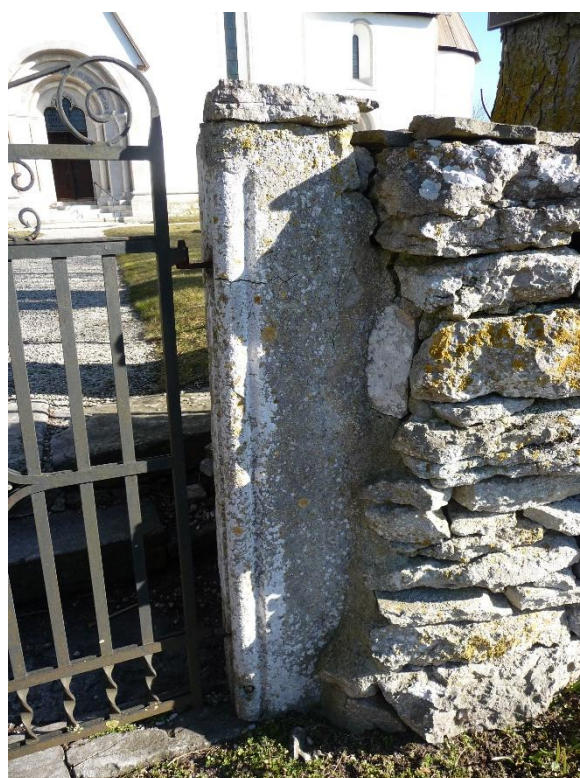
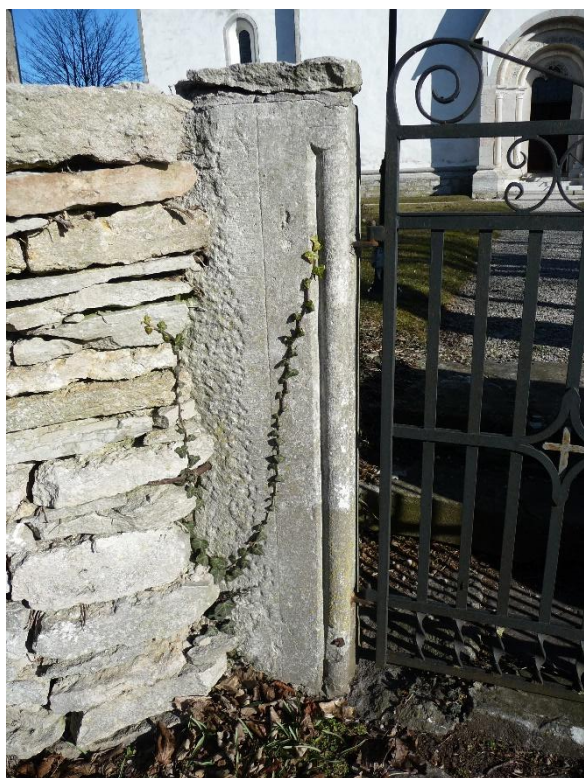
Den nordöstra stigluckan fotograferad inifrån mot söder. Foto ES 2021.

Till vänster troligen ett fundament till dopfunten av en återanvänd bildsten. Till höger nischer i stigluckan. Foto ES 2021.

Den södra ingången från prästgården där det tidigare fanns en stiglucka. Den fanns inte kvar vid Brunius besök i början av 1860-talet. Foto ES 2021.

Den södra ingången med en järngrind som flankeras av poster som kan ha tillhört den tidigare stigluckan. Foto ES 2021.

Sockenmagasinet byggt 1869. Foto ES 2021.

En äldre väg leder från norr fram till den nordöstra stigluckan. Foto ES 2021.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. I fonden syns prästgården. Foto ES 2021.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2021.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2021.

Vid den norra muren står ett antal gravvårdar lutade. Foto ES 2021.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2021.

Den nordvästra delen av kyrkogården. Foto ES 2021.

Ingången från söder till den yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

I norr finns en grind som leder ut till kompostområdet. Foto ES 2021.

Den yngre kyrkogården omgiven av en trädkrans av lind, med en askgravlund i den norra delen. Foto ES 2021.

Askgravlund anlagd 2000. Foto ES 2021.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Stor gräsgrav med fem gravar som tidigare omgavs av låg stenram från 1850. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin utformning, flera gravvårdar och hög ålder Foto ES 2021.

Gravvård i kalksten från 1935. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom tillverkningen i lokalt material och att den är tidstypisk. Foto ES 2021.

Gravhäll i kalksten från 1834. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och gårdsanknytning. Foto ES 2021.

Hög stående kalksten med 'gotisk' utformning. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder samt lokal- och personhistoriskt intresse. Foto ES 2021.

Medeltida liggande häll. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder. Foto ES 2021.

Stående gravvård i vit kalksten med symmetrisk svagt spetsig ovandel på hög sockel från 1887. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och ålder. Foto ES 2021.

Gravvård i kalksten från 1950-talet. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning som återknyter till 1800-talets formspråk. Foto ES 2021.

Kastalen

Kastalen omedelbart väster om kyrkan utgör resterna av ett försvarstorn av ett slag som förekommer vid några gotländska kyrkor. De är alla byggda under 1100-talet efter förebild av det ännu bevarade Kruttornet i Visby. Avståndet mellan kastalen och kyrkan, som nu är cirka tio meter, var ursprungligen större eftersom kyrkan under medeltiden förlängdes kraftigt åt väster. Kvar av ruinen återstår muren mot kyrkan med en ingång vid marken, en ingång några meter upp på fasaden och rester av ett murat inre valv högst upp på muren, samt delar av sidofasaderna och en låg mur mot väster. Kastalen är murad av kalksten med inblandad gråsten.

Kastalen står idag som ruin, men före ett omfattande ras 1867 var byggnaden mycket välbevarad. Äldre avbildningar från första hälften av 1800-talet visar att den då hade ett sadeltak, som dock saknas på bilder från 1800-talets mitt så att byggnadskonstruktionen stod oskyddad, vilket troligen påskyndade raset. Byggnaden har en kvadratisk grundplan. Murverket visar att den nedersta våningen upp till nederkanten av den övre ingången från öster är äldre och byggd i en enklare teknik än följande våningar, som är försedda med huggna hörnkedjor. Carl Georg Brunius beskrev kastalen strax före raset och Pehr Arvid Sæve har gjort några teckningar. Utifrån detta och murverksundersökningar framgår att kastalen haft fem våningar. Den nedersta hade en ännu bevarad ingång utifrån, från kyrkogården. Den första övervåningen nåddes med den ännu bevarade ingång utifrån, på vars sidor finns järnögglor som fästen för en vindbrygga och ovanför denna, rämnor för bryggans hissanordning. Grävningar på kyrkogården har visat att denna varit samordnad med en yttre anordning för att nå bryggan. Delar av de inre bjälklagen och några av de övre våningarnas sidogluggar går ännu att se. Under den översta våningen fanns ett delvis bevarat tunnvalv. Den översta våningen hade ett mittrum omgivet av murar med bågöppningar i, omgivet av en omgång som ursprungligen haft två gluggar i var sida utom mot kyrkogården, en anordning som ännu finns bevarad i Kruttornet. Kastalen saknade murtrappor, men Brunius såg ännu före raset ett välbevarat avtråde. Högst upp i den bevarade östra muren sitter ännu en hisstrissa kvar i en öppning i den tidigare omgången.

Före raset användes kastalen som sockenmagasin och där förvarades även en del av kyrkans medeltida träskulpturer. Några skulpturer har tillvaratagits och raset föranledde att nuvarande sockenmagasin uppfördes några år senare. Konserveringar av ruinen har bland annat skett 1936 och 1975.

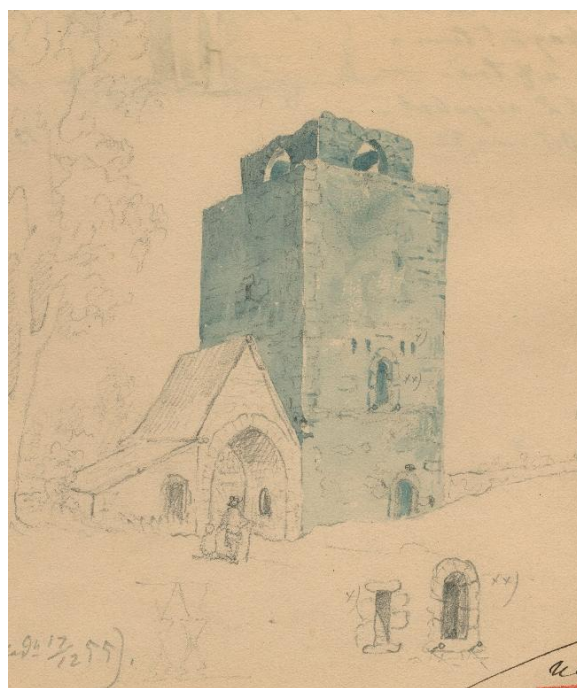
Kastalen, byggd troligen vid 1100-talets mitt, från sydöst och nordöst. Foto JL 2021.

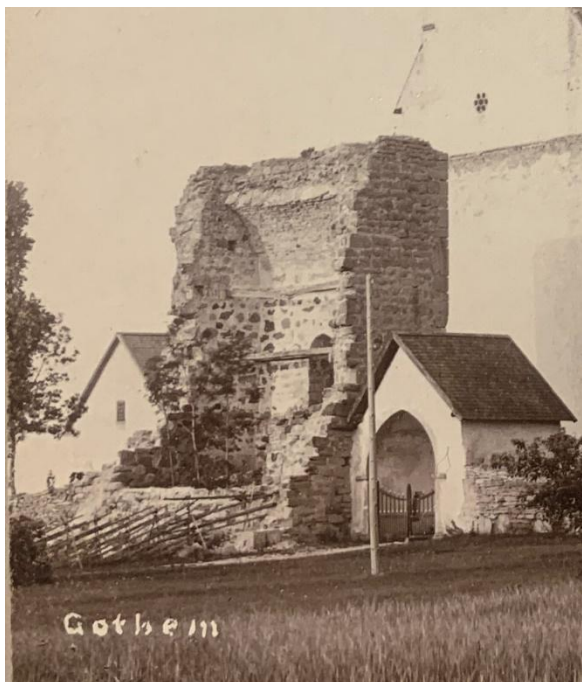
Kastalen från sydväst och väster med delar av dess inre utformning synlig. Foto JL 2021.

Kastalens ingång i marknivå och ingång högre upp på muren. Järnöglorna utgör fästen för en vindbrygga och hålen ovanför är rännor för dess hissanordning. Foto JL 2021.

Kyrkomiljön från nordväst med kastalen under sadeltak. Teckning (beskuren) av C. G. G. Hilffeling 1801, foto i ATA. Till höger kastalen från sydöst utan tak några år före raset 1867, troligen i början av 1850-talet. Översta våningens inbyggnad synlig medan omgångens murar endast var bevarade till sina nedre delar. Teckning (beskuren) av P. A. Sävje före 1855, UUB, Alvin.

Kastalruinen från sydväst och nordväst några årtionden efter raset. Till vänster foto (förstorad detalj) Alma Elisabeth Lundgren, född Procopé, troligen på 1890-talet (925_257), Gotlands Museums arkiv. Till höger foto J. W. Hamner 1920, ATA.

Kastalen efter konservering 1936, sedd ovanifrån med omgången väl synlig, belagd med cementavtäckning. Foto Nils P. Tidmark 1940, ATA.

Fundament till stenkonstruktion framför kastalen, sannolikt en anordning för att nå vindbryggan till den högt belägna ingången. Muren går in under tornet som byggdes långt senare. Foto Nils P. Tidmark 1940, ATA. Till höger öppning i krönet av kastalens östra mur med kvarsittande trissa av ek. Foto 1975, Gotlands Museums arkiv (GFF925_509).

Kastalmurens krön mot söder med rester av omgången synlig. 1930-talets cementavtäckning avlägsnad. Foto 1975, Gotlands Museums arkiv (GFF925_508).

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Gothem kyrka hör till de mer innehållsrika kyrkorna på Gotland, vad gäller dess arkitektur, byggnadshistoria, konstnärliga utsmyckning och kulturhistoria. Detta uppmärksammade bland andra kulturhistorikern Nils Månsson Mandelgren när han kom till Gothem i slutet av juni 1876. Han fann då att ”kyrkan är bland landets vackraste” och stannade i tre dagar för att mäta upp kyrkan och teckna av olika detaljer. Då hade man ändå inte upptäckt och frilagt dess märkliga kalkmålningar från omkring 1300 som pryder långhusets väggar och valv, och de uttrycksfulla målningarna från 1600- och 1700-talen på bänkinredningen var övermålade sedan sexton år. Därtill är tornet något nedkortat, kanske redan i slutet av medeltiden. Innan dess torde det ha varit ett av öns högsta. Belägen nära kusten utgör kyrkan med sitt torn sedan länge ett tacksamt sjömärke. Tornet är smalt och genombrutet av ljudgluggar i flera våningar, men trots tidigare katastrofer, en puts med återkommande underhållsbehov och fortgående sättningar i tornets nedre del står det än. Den långsmala formen återkommer även invändigt och kyrkorummet torde vara ett av de i förhållande till sin största bredd längsta på Gotland. Långhuset har en elegant utformning med en bågarkad i väster och en kraftig mittkolonn. Den stora, kraftfulla långhusportalen och vissa detaljer i långhuset från 1200-talets mitt går att återfinna i delar av Gärdslösa kyrka på Öland, där man också funnit belägg på att byggmästarens namn var Håkan Tanna. Till stilen har tornet likheter med de 1300-talstorn i Stånga, Lärbro och Öja som tillskrivits ”mäster Egyptianus”, för vilken det även finns ett förmodat namn, Johannes Bugge. De verkliga namnen på dem som byggde de gotländska kyrkorna är annars helt okända.

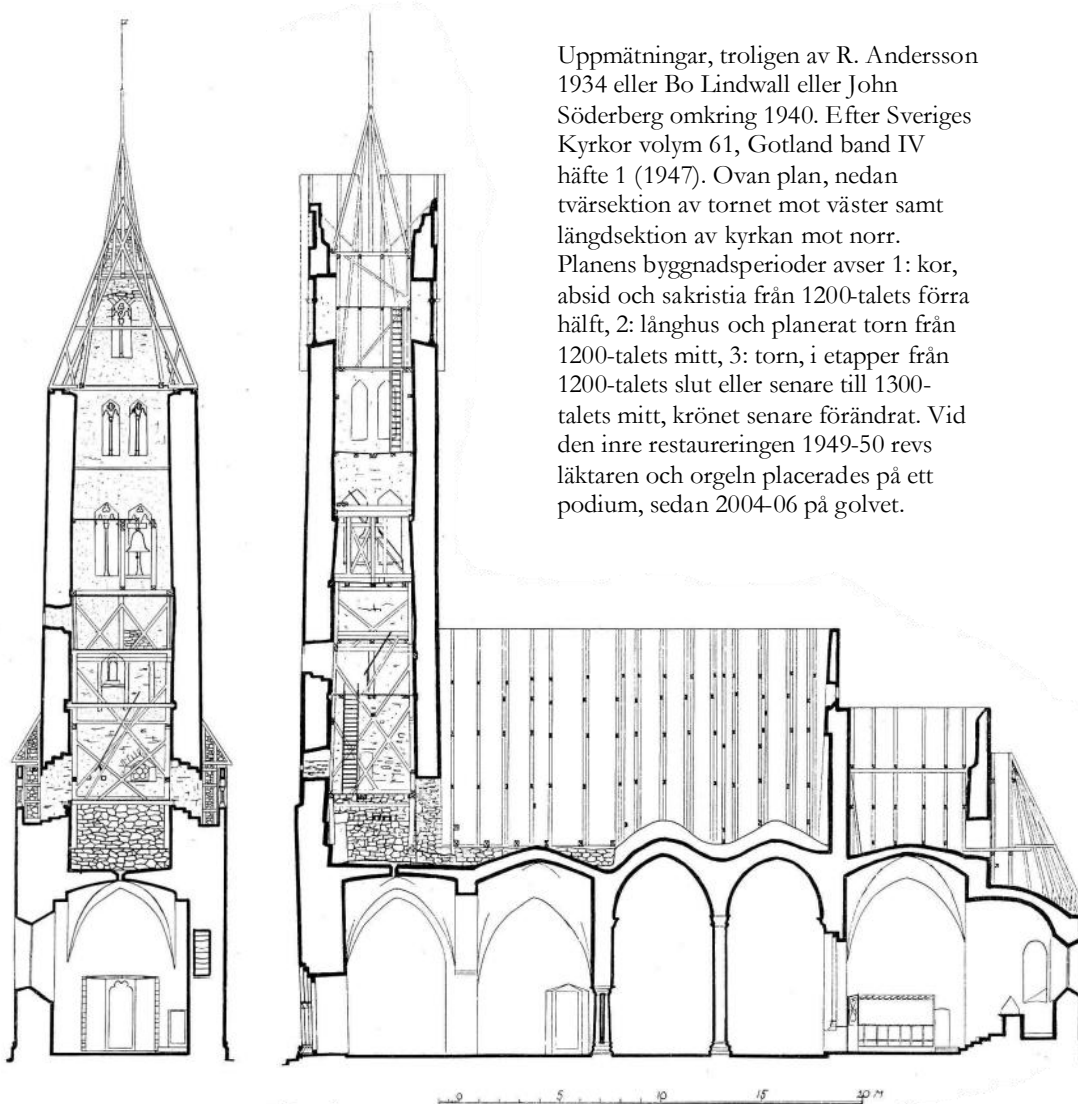
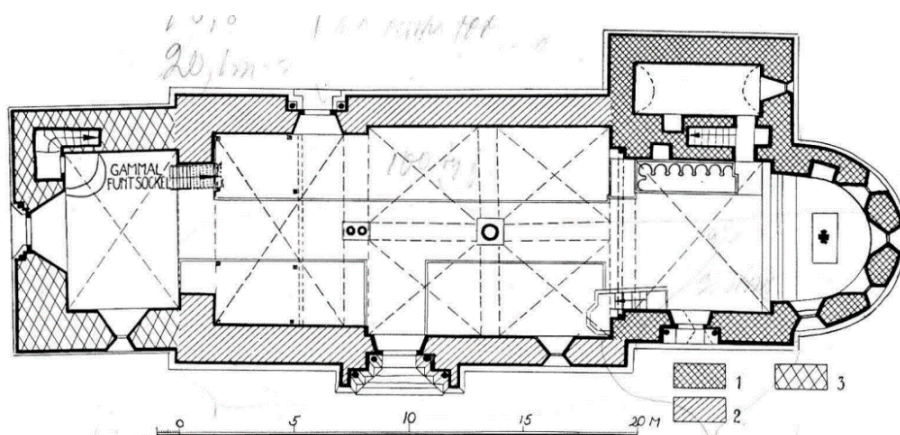
Exteriör från sydöst. Foto JL 2021.

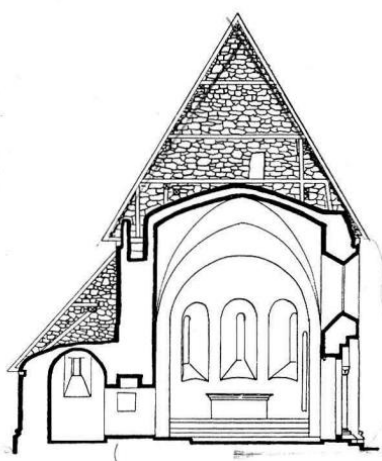
Exteriör från nordöst. Foto JL 2021.

Exteriör från sydväst. Foto ES 2021.

Uppmätningar, troligen av R. Andersson 1934 eller Bo Lindwall eller John Söderberg omkring 1940. Efter Sveriges Kyrkor volym 61, Gotland band IV häfte 1 (1947). Ovan plan, nedan tvärsektion av tornet mot väster samt längdsektion av kyrkan mot norr. Planens byggnadsperioder avser 1: kor, absid och sakristia från 1200-talets förra hälft, 2: långhus och planerat torn från 1200-talets mitt, 3: torn, i etapper från 1200-talets slut eller senare till 1300-talets mitt, krönet senare förändrat. Vid den inre restaureringen 1949-50 revs läktaren och orgeln placerades på ett podium, sedan 2004-06 på golvet.

Tvärsektioner av koret mot öster
samt långhuset mot väster och öster.
Efter Sveriges Kyrkor volym 61,
Gotland band IV häfte 1 (1947).

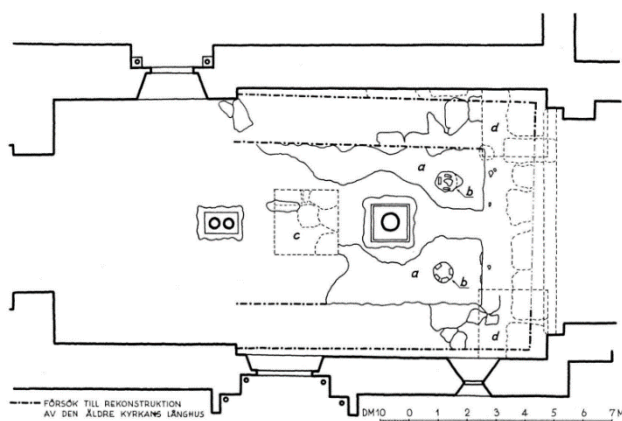
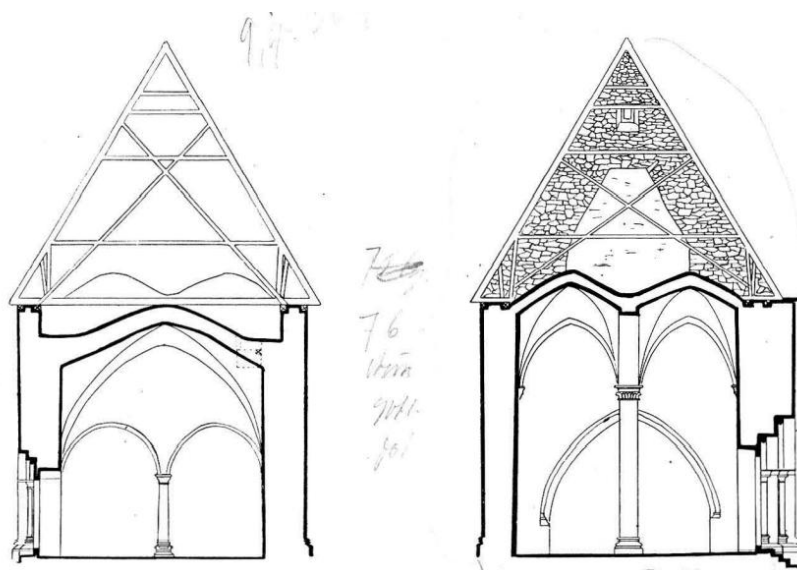
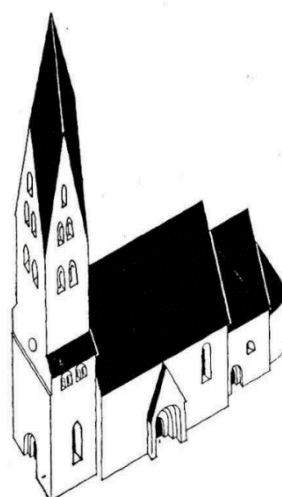

Fig. 922. Den äldre kyrkans grundplan, försök till rekonstruktion av långhuset utförd vid grävningsundersökning i samband med restaureringen 1949—50. a. Golv av kalkbruk tillhörigt den äldre kyrkan, b. Stolphål, c. Fundament till den medeltida dopfunten. Uppm. av Gilbert Svenson 1949.

Plan av långhuset med inritade murrester påträffade 1949-50 från ett äldre långhus samt två stolphål möjligen återstående från en träkyrka. Uppmätning Gilbert Svenson 1949. Till höger rekonstruktion av tornkrönet. Efter Sveriges Kyrkor volym 101 respektive 61, Gotland band IV häfte 6 och 1 (1947).

Byggnadshistorik

Kyrkans murade delar tillkom mellan 1200-talets början och 1300-talets mitt. Absiden är sannolikt en av de sista och största på den gotländska landsbygden medan den samtida sakristian är ovanligt tidig, vilket talar för att kyrkan haft en särskild betydelse. Men som så ofta när det gäller äldre kyrkor och inte minst de gotländska är de delar vi ser idag inte de äldsta. Under sin medeltida om- och nybyggnadsprocess har den haft åtminstone en föregångare, som även den var av sten.

Två stolphål som påträffades i långhusets östra del under golvlägningsarbeten 1949-50 skulle möjligen kunna härröra från en tidigare träkyrka på platsen, men de förmodas snarare antingen ha haft någon funktion under stenkyrkobygget eller ha utgjort stöd för en typ av läktare. Samtidigt med hålen kunde man skönja utbredningen av grundmurarna till det långhus som föregick det nuvarande. Om denna äldre kyrka vet man inte mycket, men i södra långhusportalens krönande vimperg återfinns några inmurade skulpterade reliefer som torde ha ingått i en serie av fasadskulpturer. På olika ställen i murarna går också att finna välhuggen och synbarligen återanvänd sten. Det äldre långhuset hade rimligen ett lägre och smalare kor, kanske med absid, i öster. De bevarade stendetaljerna och andra omständigheter talar för att den äldre kyrkan byggdes under 1100-talet.

Det nuvarande absidkoret uppfördes invid det gamla långhuset, troligen i början av 1200-talet. Sannolikt blev det mycket högre än detta. En hålighets strax över nuvarande långhusvalvet är kanske ett spår av den gamla nockhöjden. En ovanlig omständighet är att vinden över koret saknar förbindelse med resten av kyrkvinden och i stället nås av en välbyggd trappa via norra kormuren och sakristians vind. Om det inte beror på en stor höjdskillnad mellan det gamla och det nya skulle det kunna förklaras med att den äldre kyrkan haft öppen takstol och saknat vind. Trappan leder bara upp till vinden och koret eller sakristian verkar inte ha haft någon övervakning med särskild funktion som kunnat förklara utformningen. Absiden försågs med tre fönster i öster, varav det mellersta är aningen högre än de andra på motsvarande sätt som i de trefönstergrupper som finns i rakslutna kyrkor från 1200-talets förra hälft och framåt. Det fjärde fönstret, åt söder, är yngre. Troligen kommer den nuvarande dörren till sakristian, ursprungligen gjord av en enda bräda, från en annan portal. Sakristian är ovanligt långsmal och täcks av ett längsgående tunnvalv.

Närmare 1200-talets mitt byggdes långhuset. Det blev avlångt och är uppdelat i två delar där den västra har kraftigare murar. Rimligen var tanken att låta ett torn rida över långhusets västra del. Det kan också förklara varför södra långhusportalen är placerad mitt på fasaden och inte som annars på dess västra del. Invändigt delades det egentliga långhuset in av fyra valv kring en mittpelare medan det tänkta tornets bottenvåning täcktes av ett ensamt valv och avskildes med två arkadbågar burna i mitten av parställda små kolonner. Lösningen är klen för att bära en tornmur, men sannolikt skulle en vid båge på vinden, ställd på sidomurarna, bära tornets östra mur. Alternativt kan man ha avsett att bygga en kraftigare pelare, men valde denna klenare men smäckrare lösning när det stod klart att det inte skulle bli något torn byggt just här. En tolkning som framförs i Sveriges Kyrkor är att tornmurarna är äldre än resten av långhuset och att de påbörjades intill det äldre långhuset strax efter att det nya koret hade byggts. När man hunnit färdigt murarna till tornets första våning och infogat en portal i norr ändrades planerna. Resten av nuvarande långhus byggdes mellan de stående murarna och koret. Långhuset välvdes och valven anpassades till de bredare murarna i väster men utan avsikt att de skulle bära ett torn.

Märkligt nog tog man inte heller vid långhusbygget eller dess välvning upp en öppning till korvinden utan i stället lämnade man ett hål i det västra långhusvalvets södra del, som endast kunde nås via en stege. Hålet är ännu synligt på valvets ovasida. Den södra långhusportalen blev väsentligt ståtligare än den norra som ter sig mer ålderdomlig. Det södra långhusfönstret liknar det på tornets södra sida, och kan tala för att det senare tidigare suttit i västgaveln. Här satt kanske också den runda glugg, ”sjuhålet” som sitter högre upp i tornet, infogat utan större omsorg vilket tyder på att det är återanvänt.

Strax efter mitten av 1200-talet påbörjades ett nytt torn utanför den gamla västgaveln. Det gjordes inte fullt så brett som det tidigare tornet var tänkt. Den nya delen förenades med en vid tornbåge med det gamla men arkadbågen kom att dela upp kyrkorummet på ett ovanligt markerat sätt. I väster placerades nu en stor tornportal, i söder ett fönster, vars rundbågiga omfattning och likhet med långhusfönstret talar för att dess omfattning och glas flyttades hit från den tidigare västgaveln. En trappa lades i norra muren, vilket kan tala för att valvet i långhusets västra travé med dess lucka med stege till vindsuppgång slogs när den västliga utvidgningen redan var beslutad. Kanske fanns det en murtrappa i den gamla västgaveln men som spolierades när muren genombröts för den nya tornbågen.

Synbarligen skedde ett avbrott i tornbygget när murarna nått till långhustakets höjd, antingen nedanför eller ovanför gallerierna. Någon tydlig skarv är svår att se, utöver en tydligt markerad avsats i murverket mot väster. Stilskillnaden mellan de romanskt rundbågiga gallerierna behöver inte visa att de är äldre. Att ha rundbågar i gallerierna förefaller ha varit en långlivad tradition. Upp till denna lutar murverket kraftigt utåt. Kanske gav detta orsak till ett uppehåll, innan man beslutat om man kunde fortsätta sedan murarna satt sig. Så skedde så småningom kanske sedan man varit tvungen att ta ner ett stycke av vad som redan hade byggts. När tornets övre del restes valde man sannolikt att göra den övre delen smalare än vad man tänkt tidigare. Den östra tornmuren lades längre åt väster så att man blev tvungen att riva bort lite av den mur som redan byggts. När denna fortsättning av tornet ägde rum är inte känt och möjligen gjordes ett byggnadsuppehåll strax under de nuvarande ljudgluggarna (Sveriges Kyrkor 61, Gotland IV:1, s. 86). Tornet fullbordades vid 1300-talets mitt. De nya tornmurarna restes då högt med ljudgluggar i tre våningar och krönande gavlar åt var sida. Högst upp på gavelröstena placerades en blinding, kanske tänkt som nisch för en skulptur. En intressant detalj är att tegel använts i blindingarna, som har triangulära krön, och översta ljudgluggarna. I vartdera hörnet sattes vattenkastare, delvis bevarade än idag. Gavlarna utmärkte sig genom att vara ovanligt spetsiga och måste ha krönts av en smal och spetsig tornhuv.

Vid någon okänd tidpunkt inträffade en brand, om vilken spår i murverkets yta talar. Men några av dessa spår består av brända vertikala träbjälkar i tornets tredje övervåning som förefaller vara inlagda i murytan för att ge tornet en förstärkning, en armering före branden, kanske sedan byggnadstiden, om de inte är en förberedelse för en provisorisk överbyggnad i trä (Sveriges Kyrkor 61, Gotland IV:1, s. 86). Det går alltså inte att säga om tornets stympade skick beror på sättningar i grunden och rörelser i murverket som denna möjliga typ av armering skulle förhindra eller på eldsvådan. Emellertid visar hela tornet och vinden brandskador i murverket och äldre virke saknas. Före 1933 saknade nästan alla ljudgluggarna kolonnetter och hade ramponerade masverk. Att gavelröstena är extra utsatta i samband med att tornhuven brinner är givet. Å andra sidan är just ljudgluggen i östra gavelröstet den som klarat sig bäst. Gavelröstena kan dock ha skadats av trycket från den rasande tornhuven, eller av storm- eller frostskaador innan tornet

kommit under tak. Före restaureringsarbetena 1879 och 1933 var sidogalleriernas arkader starkt skadade, vilket talar för att de varit utsatta för nedstörtande material från tornhuven och de saknade gavelröstena. Hur än katastrofen – eller katastroferna – gått till går det att konstatera dels att valven klarade att stå emot branden, eftersom kyrkorummet inte uppvisar brandskador och ännu har bevarade medeltida föremål, dels att det bör ha skett tidigt, kanske redan under senmedeltiden. Tornet har haft sadeltak sedan åtminstone 1600-talets slut, inga nedtecknade eller traderade uppgifter finns och en del av det nuvarande konstruktionsverket ser ålderdomligt ut. En viss indirekt ledning ger klockan, om vilken är känt att den ursprungligen inte hört till kyrkan. Den är daterad 1374, ett årtal som dels är omdiskuterat och kanske en felskrivning, dels endast informerar om själva klockan. Ett dokument från 1585 berättar att klockan hade övertagits från Alva några år tidigare och att Gothem därför skall lämna sin lilla klocka till Alva i gengäld (Sveriges Kyrkor 137, Gotland VI:4, s. 334f). Eftersom det redan fanns en klocka i Gothem kan Alvaklockans ankomst troligen inte datera tornets uppbyggnad, men dels visar det att olyckan rimligen inte kan ha skett senare, dels talar det för att den inte skett så långt tidigare heller. Att man i Gothem inte var nöjd med sin lilla klocka antyder att den kan ha varit ett provisorium sedan återuppbyggnaden. Klockskatten 1526 reglerade att varje kyrka fick ha högst en klocka. Klockan kan ha kommit dit före dess, kanske genom att man kunde tillvarata malmen från de gamla, och varit den enda som fick behållas. Den kan också ha kommit dit efteråt och från annat håll. Eftersom ingen kyrka hade någon ”extra” att avvara – vilket exemplet från Alva visar – skulle en ren spekulation kunna vara att man fått överta klockan från den närliggande ödekyrkan i Bara, vilken sannolikt inte längre gick att använda kring 1500-talets mitt. Klockan från Alva är en av Gotlands största. Att Alva lämnade ifrån sig den har ansetts bero på Alva kyrktorns dåliga skick. Emellertid kan inte heller tornet i Gothem ha lämpat sig för en stor och tung klocka. Sannolikt är det ett av skälen till den inre träkonstruktion av ramverk och kryss som finns längs sidomurarna inne i tornet i Gothem och som tar slut just under klockan. Konstruktionens syfte skulle då inte i första hand vara att stabilisera tornmurarna utan att avlasta dem från klockans rörelsekrafter, ett inte ovanligt skäl till inbyggda träkonstruktioner i stentorn. Just den skulle då tillkommit inför den tunga klockans placering i tornet på 1500-talet. Med äldre upphängningsteknik torde sidokrafterna ha varit fyra ton vid ringning (Rohr: Gotlands kyrkklockor s. 112).

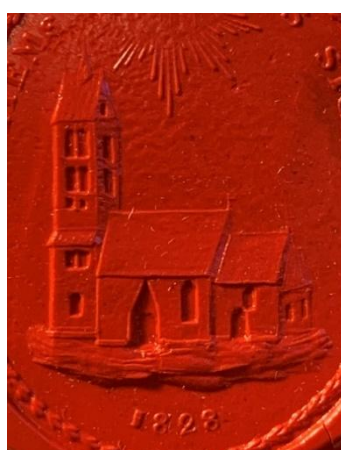
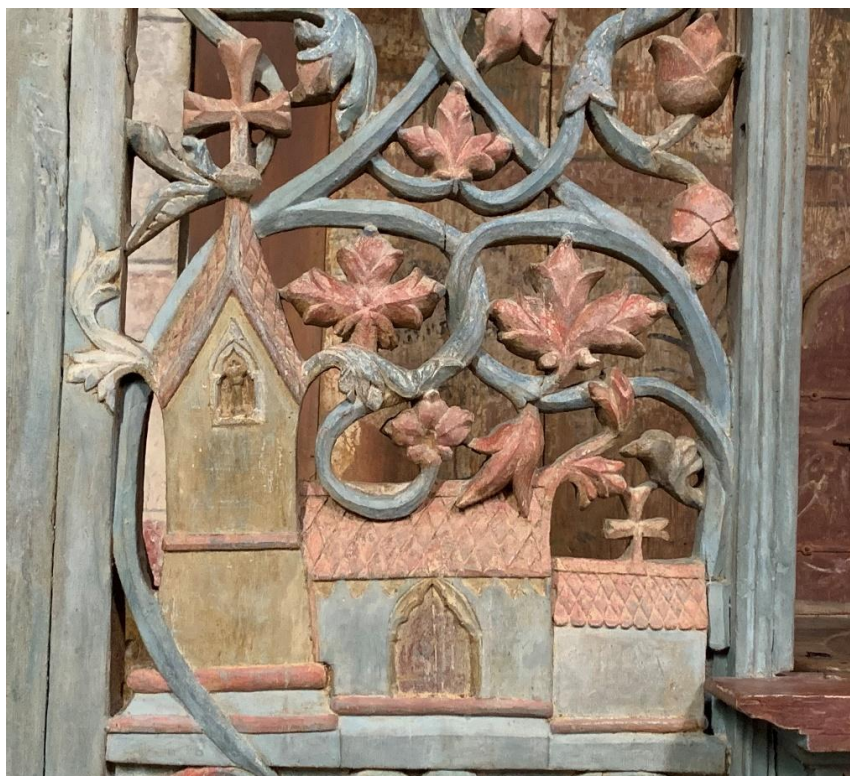
Förutom tornets tillkomst och förändringar skedde sedan endast mer begränsade insatser i kyrkan. Möjligen kan triumfbågen ha utvidgats, efter att långhuset stod färdigt, eftersom bågens spets och långhusets östra konsol är något förskjutna och inte verkar vara byggda i ett sammanhang förutom att bågens karaktär i form och ytbehandling skiljer sig från de parställda bågarna i väster. Kanske skedde förändringen i samband med att tornet började byggas strax efter 1200-talets mitt. Under 1300-talet skedde en förnyelse av kyrkorummet. Då tillkom kalkmålningarna i långhuset, sannolikt också i koret där de dock inte bevarats, medan valvmålningarna i ringkammaren är äldre.

Under följande århundraden efter medeltiden berörde förändringarna främst inredningen och reparationer. År 1583 anskaffades en predikstol. Under 1660-80-talen skedde en serie förnyelser: ny bänkinredning, altarring, altarpupsats (då med annan bemålning) och kompletterande kalkmålningar, som bilden av S:t Kristoffer i långhusets västra. 1709 tillkom en ny predikstol och sannolikt 1718 upptogs ett nytt fönster i absiden, sannolikt för att ge bättre ljus vid altaret, då altarpupsatsen torde ha skymt ljuset från absidfönstren. År 1741-42 anskaffade ny dopfont och en nummertavla. Under 1770- och 80-talen ommålades inredningen med figurer på bänkluckorna och en läktare uppfördes i långhusets västra del. År 1830 målades altartavlan om, antagligen till

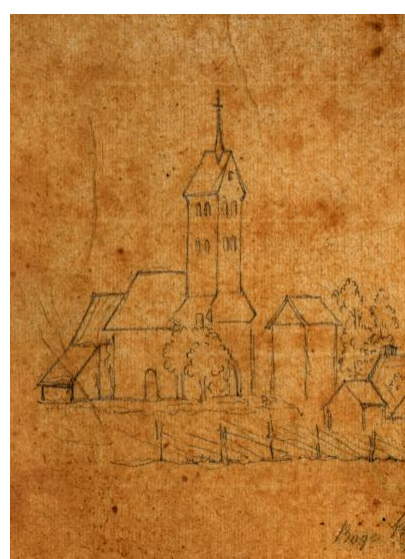
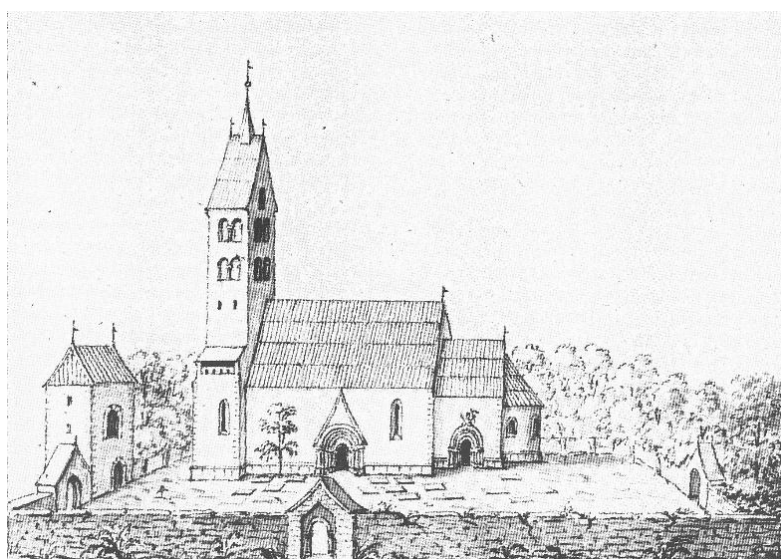
dagens ljusa färgsättning, en förändring av ett slag som sällan är bevarad för att man tagit fram äldre färglager under. En inre restaurering 1860 medförde att interiören omgestaltades. Vid ett okänt tillfälle hade kyrkans kalkmålningar putsats över. Nu ommålades hela inredningen och fick en enhet färgsättning i gulbrunt. 1879 genomgick tornet en mer omfattande restaurering varvid nya vindflöjlar med detta år sattes på tornaket. Sannolikt nu restaurerades även gallerierna och försågs med spetsbågiga arkadöppningar, sannolikt i trä, att döma av foton. Vid en ny yttre restaurering 1933 omgestaltades gallerierna åter varvid omfattningar och kolonnetter rekonstruerades utifrån olika spår till nuvarande utseende, sannolikt nära det ursprungliga. Vid en följande omfattande inre restaurering 1949-50 fick kyrkorummet i princip sitt nuvarande utseende varvid de medeltida kalkmålningarna togs fram, liksom inredningens äldre måleri. Läktaren revs. En orgel anskaffades 1959 som placerades i tornbågen, så att ringkammaren avskärmades, men som flyttades till ena sidomuren 2004-06.

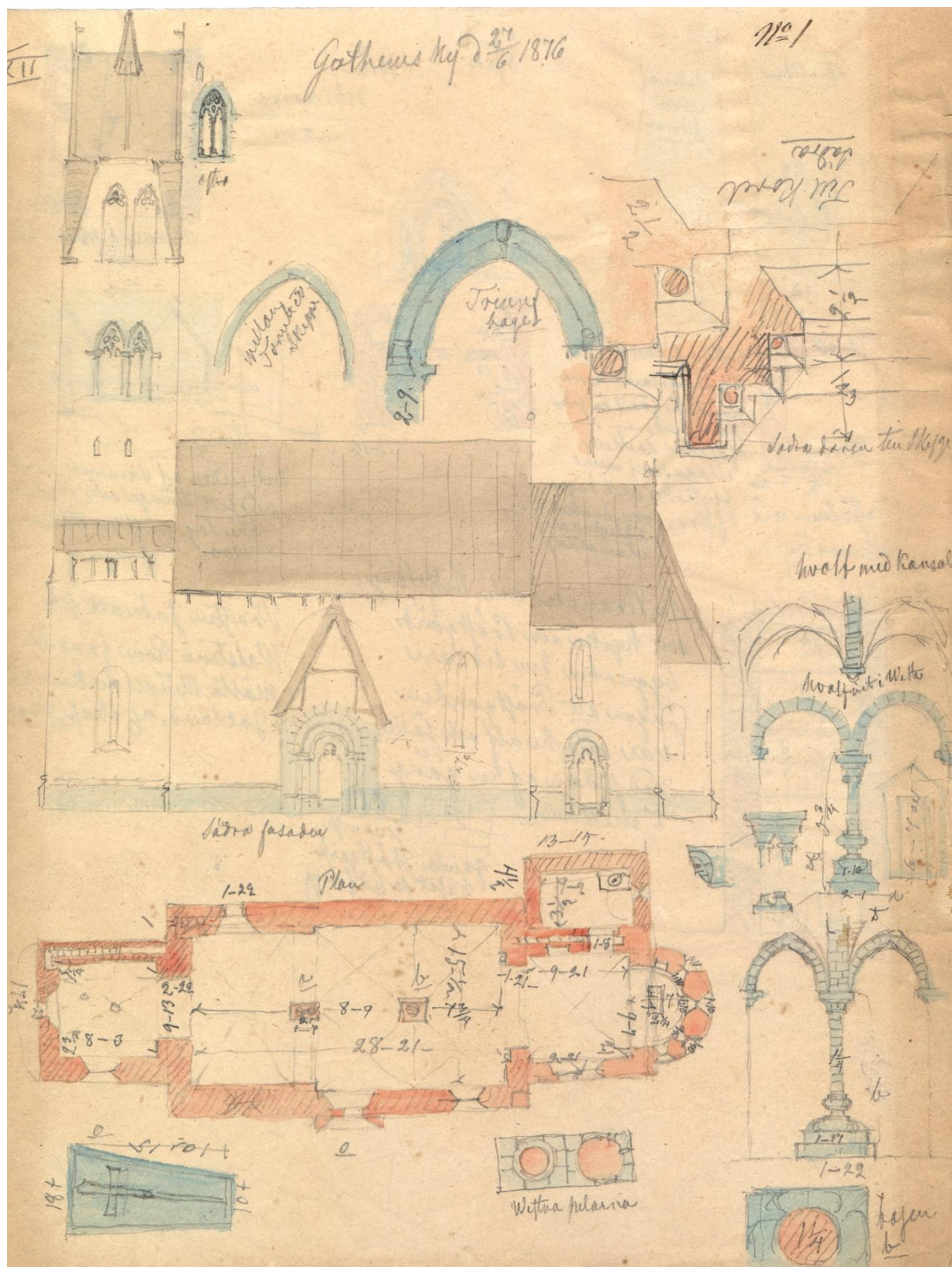

Kyrkan från sydväst. Teckning av häradsskrivaren T. J. H. Bergman, troligen från 1800-talets slut och sannolikt efter okänd äldre teckning som förlaga. Kastalen är ännu under tak. Gotlands Museums arkiv (Digitalt Museum).

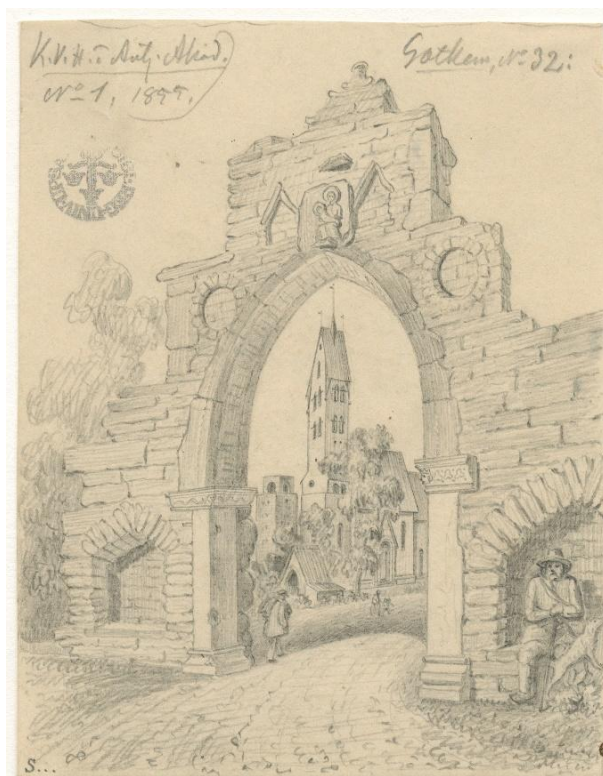

Äldre avbildningar bekräftar snarast att tornet stympades tidigt och att ingen större förändring inträffat under de senaste århundradena, bortsett från kastalens ras. Överst medeltida korbänk i kyrkan, kanske en bild av Gothem kyrka. foto JL 2021. Kyrkan på Skattläggningskarta 1697 av C. Landtbom, Lantmäteriet, Lantmäterimyndighetens arkiv, Gotlands län, Gothem socken (09-ghe-2, bild 4); på sigill av Gustaf Adolf Unnerus 1828, ATA: Sveriges Kyrkors arkiv, okat.; teckning av C.G.G. Hilfeling 1801, foto i ATA; i vy senast från 1800-talets mitt, avtecknad av Nils Månsson Mandelgren ca 1876, Folklivsarkivet, Lund (felaktigt angiven som Boge).

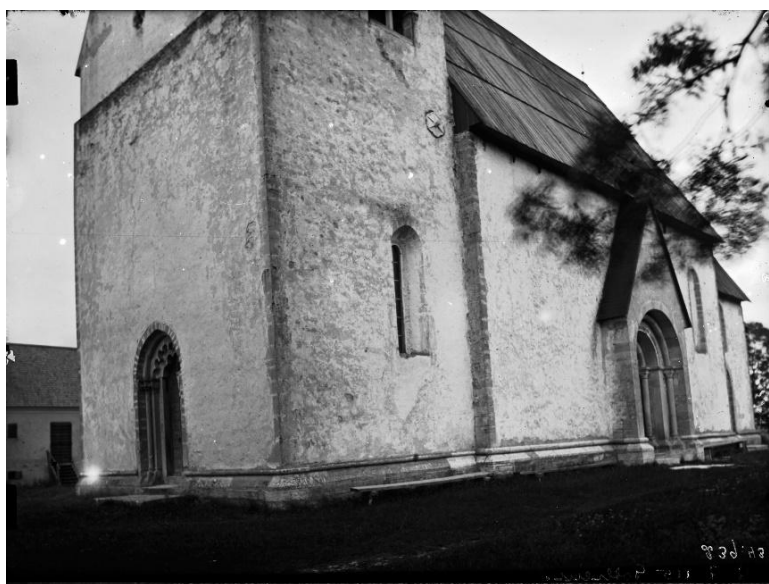

Uppmätning av kyrkans sydfasad, plan och urval av detaljer. Nils Månsson Mandelgren 1876, Folklivsarkivet, Lund, Alvin.

Kyrkan och kastalen från sydväst sett genom prästgårdens ingångsport. Akvarellerad teckning signerad av H.L. 1860 och teckning av Per Arvid Säve, kanske 1855. Staffagefigurerna med mera visar att bilderna har ett samband med varandra eller en gemensam förlaga, men att kastalen visas före respektive efter att yttertaket avlägsnades en tid före raset 1867. Gotlands Museum, GFFS005O90 och UUB, handteckningssamlingen (Sverige, Säve).

Kyrkan och kastalen från väster och sydväst i slutet av 1800-talet. Ljudgluggarna saknar kolonnetter och kastalen står orörd sedan raset knappt 25 år tidigare. Foto Olof Sörling 1891, ATA.

Tre fotografier av kyrkan från 1800-talets senare del. Det övre vänstra, från nordväst, uppges vara från 1880-talet men förefaller snarare vara taget före torntakets restaurering 1879, eftersom sadeltaket inte överkragar torngaveln, och återger därmed svagt galleriets utseende före 1879. Även på den övre högra bilden, från sydväst, förefaller torntaket återge formen före 1879. Den nedre är tagen efter 1879 och visar galleriets restaurerade form. Foto troligen av Anders (Andreas) Collberg cirka 1870 (925_317, beskuret); foto tryckt som vykort omkring 1900 (925_259, beskuret) respektive foto Alma Elisabeth Lundgren, född Procopé, troligen på 1890-talet (925_257), alla i Gotlands Museums arkiv.

Exteriör från sydöst i slutet av 1800-talet. Foto Olof Sörling 1891, ATA.

Exteriör från sydväst och öster i början av 1900-talet. Någon omputsning har ännu inte skett. Foto Einar Erici 1916, ATA.

Exteriör efter yttre restaurering på 1930-talet, då ljudgluggarna fick kolonnetter och fasaderna putsades. Foto Gunnar Lundh 1938, Nordiska Museet, Digitalt museum, och Alfred Edle 1943, ATA.

Del av sydfasaden samt kyrkan från väster efter 1930-talets yttre restaurering. Foto Gunnar Lundh 1938, Nordiska museet, Digitalt museum, och Iwar Anderson 1943, ATA.

Exteriör från sydväst. Foto Iwar Anderson 1943 samt Hans Hemlin, troligen vid 1960-talets slut, efter vykort från Gotlandskonst AB, Gotlands Museum, taget genom prästgårdens inkörsport.

Exteriör från sydöst efter 1990-talets yttre restaurering. Foto Bo-Göran Kristoffersson och Danne Peterson 2003-2007, Visby stift.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan har en ovanligt reslig exteriör med tornet som, trots att det är stympat, syns på långt håll både till havs och till lands. Tornet är ovanligt smalt i förhållande till sin höjd och kyrkan ovanligt lång i förhållande till sin måttliga bredd. Kyrkan är byggd av vitputsad tuktad kalksten med huggen sten i omfattningar, hörnkedjor och socklar. På taken ligger faltak, på tornaket liggande tornpanel.

Samtliga kyrkans fönsteröppningar är rundbågiga. Av de fyra portalerna, alla medeltida perspektivportaler med kolonnetter och arkivolter (bågar), är tornets spetsbågig, övriga rundbågiga. Korets och tornets portaler av grå kalksten, långhusets av dekorativt växlande grå och röd kalksten. Långhusets sydportal, huvudportal och sedan tornets tillkomst placerad nästan mitt på kyrkan, är försedd med vimperg (gavelröste) och skjuter ut ovanligt mycket från muren. Det är en av de få rundbågiga portalerna med vimperg och gavelröstet börjar ovanligt högt upp i förhållande till portalens båge och kapitälband. I vimpergen är inmurade tre reliefprydda stenar, några av de få synliga spåren av den äldre stenkyrkan. Portalen har en bevarad, efter medeltiden tillkommen inskrift, av ett slag som annars sällan bevarats vid 1900-talets restaureringar. Av absidens tre fönster är de tre ursprungliga åt öster placerade så att de erinrar om de i rakslutna kor vanliga trefönstergrupperna. Det mellersta fönstret är också en aning högre än de andra.

Fasaden mot norr är sluten, bortsett från norra långhusportalen på vars tympanonsten är infällt en rankornamentik, sannolikt utförd innan stenen kom på plats eftersom krönet inte får plats. Tornet är högt och smalt och uppvisar viss karaktärsskillnad mellan dess nedre mer slutna och övre mer öppna del, som dessutom är den, jämte västportalen, enda delen som präglas av gotisk arkitektur med spetsbågar i stället för romansk. Tornets nedre del lutar utåt mot väster, sannolikt en sättning som hade uppstått tidigt och som man försökt att kompensera vid bygget av tornets övre delar. Fönstret åt söder kan tidigare ha suttit i långhusets västgavel, liksom det lilla dekorativa rundfönstret högre upp i tornet och som nu sitter märkbart asymmetriskt. Galleriernas öppningar rekonstruerades 1933. Då återställdes även tornets ljudgluggar som innan dess nästan alla saknat kolonnett och hade skadat masverk i öppningarnas övre delar. I de översta ljudgluggarnas krön och i de krönande blinderingarna med triangulära avslutningar uppåt har rött tegel använts till omfattningarna. I tornens hörn, längst ned i svickeln mellan de murade gavelröstena, sitter rester av huggna vattenkastare, varav ytterligare lösa delar finns bevarade. Däröver är utrymmet mellan gavlarna utfyllt med träpanel upp till sadeltaket, som kröns av en liten takryttare.

Exteriör från sydost ur luftperspektiv. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

Exteriör från öster ur luftperspektiv. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

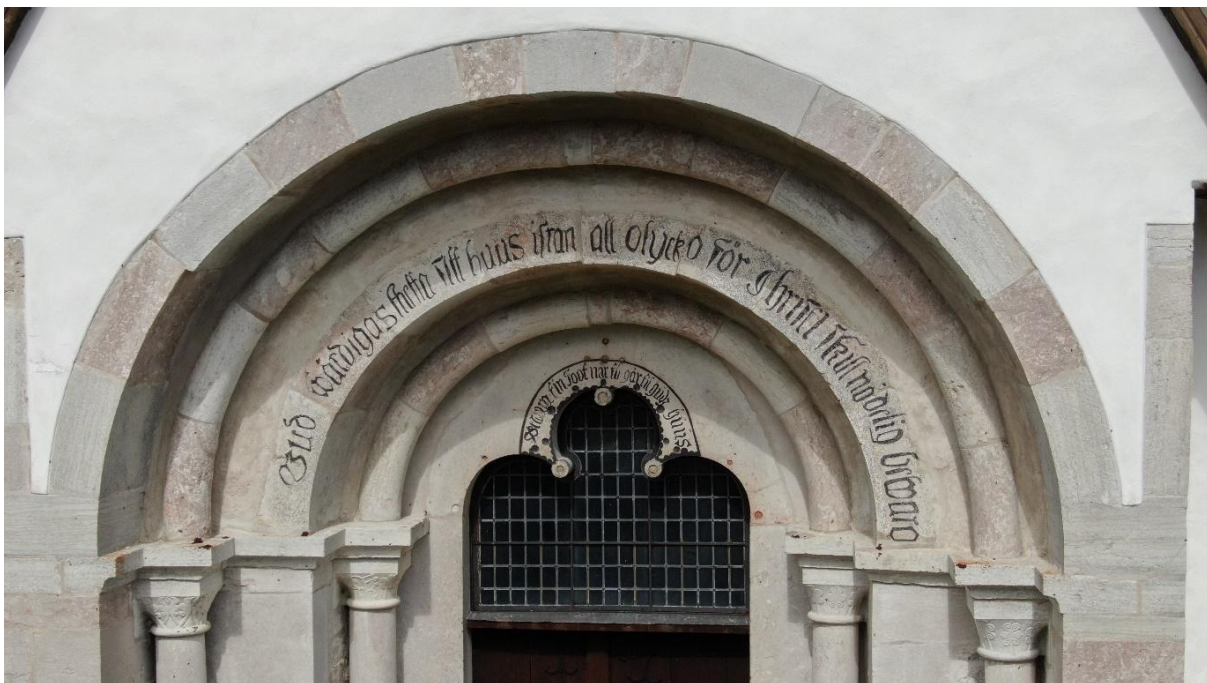
Ovan till vänster exteriör från nordväst ur luftperspektiv. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift. Ovan till höger södra fasaden från sydöst. Foto ES 2021.

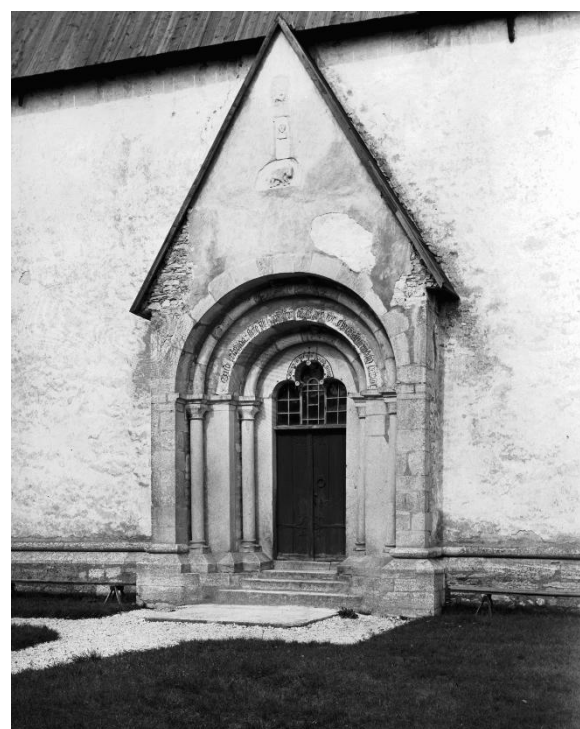
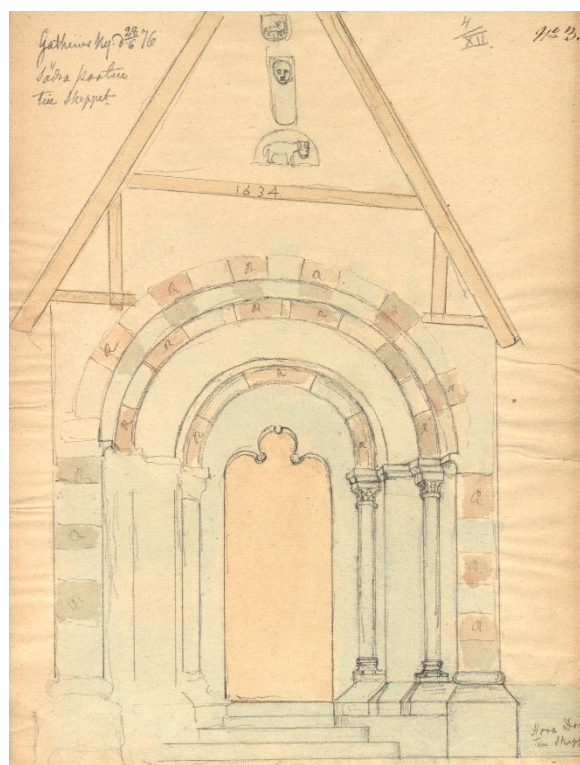
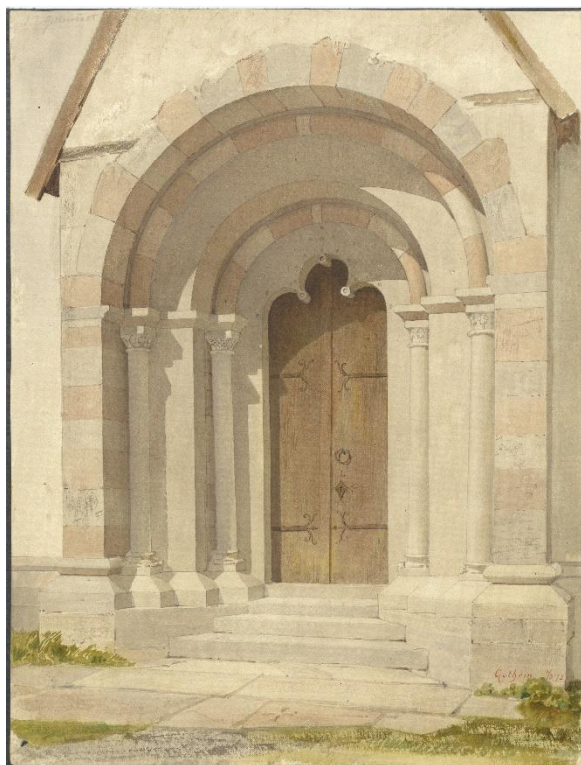
Långhusets sydportal.
Foto JL 2021.

Södra långhusportalen i visst sidoperspektiv för att visa dess ovanligt stora utsprång från fasaden. Foto JL 2021.
Detalj av vimpergens reliefer, sannolikt återanvända från äldre kyrkan. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

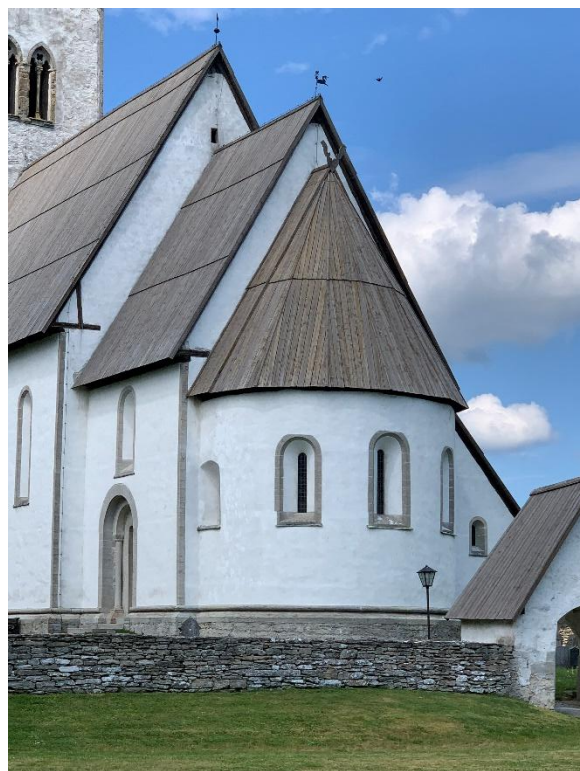
Södra långhusportalens tympanon och arkivolter. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Äldre avbildningar av långhusets sydportal. Övan till vänster akvarell av Albert Theodor Gellerstedt 1873, ATA. Inskriften är antingen slopad eller har ännu inte kommit till. Övan till höger teckning av Nils Månsson Mandelgren 1876, Folklivsarkivet i Lund, Alvin. På den frilagda bindbjälken står året 1635. Nedan till vänster foto Olof Sörling 1891, ATA. Vimperegens takstol är överputsad och inskriften finns med. Nedan till höger foto från 1924, ATA. Ett glasparti är infogat i öppningens övre del för att ge ljus in i kyrkan, vilket utbyttes mot ett nytt med annan spröjsning 1949-50.

Långhusfönstret. Till höger korportalen och korets fönster. Foto JL 2021.

Korportalen. Foto Einar Erics 1916, ATA. Gångöppningen möjligen vidgad i efterhand. Trappan senare omgjord. Till höger kor och absid från sydöst. Foto JL 2021.

Södra absidfönstret, troligen upptaget 1718. Foto ES 2021. Till höger absiden och sakristian från öster. De tre absidfönstren är sannolikt ursprungliga. Det mellersta är något högre än de övriga liksom i de rakslutna korens trefönstergrupper. Foto JL 2021.

Sakristian från nordöst och nordväst. Foto JL 2021.

Korets, långhusets och tornets gavlar och vindflöjlar sedda från nordöst. Foto JL 2021.

Norra långhusfasadens sockel, sedd från nordväst med sakristians sockel i fonden och tornets sockel längst till höger. Foto JL 2021.

Långhusets norra
portal. Foto JL 2021.

Långhusetets nordportal. Västra kolonnetts bas och anslutning till sockeln. Till höger portalen tidigare omgjord till fönster. Foto Olof Sörling 1891, ATA.

Nordportalens tympanonfält. Foto JL 2021.

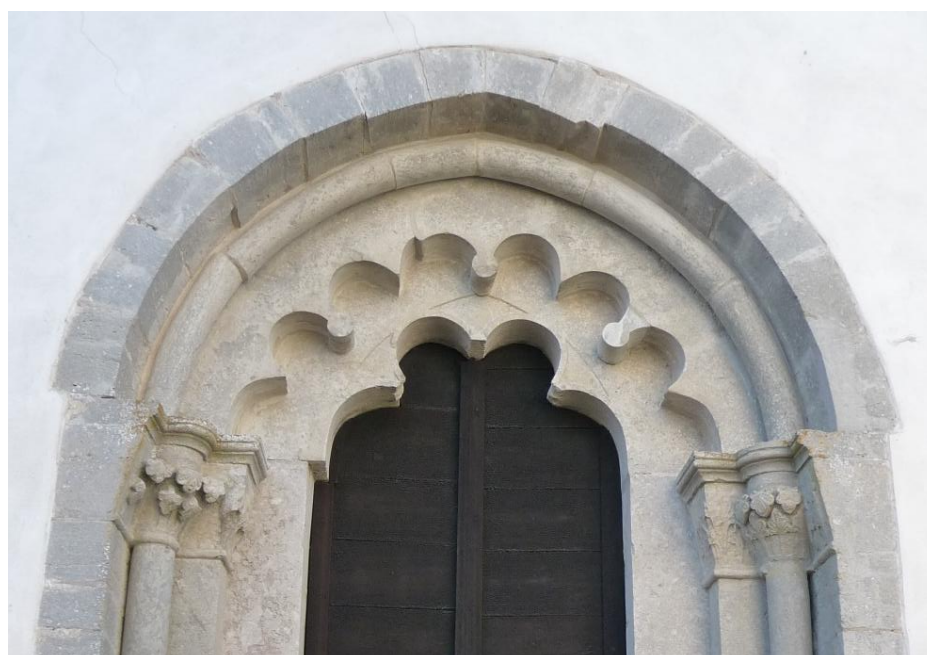
Tornets nedre del
från nordväst.
Foto JL 2021.

Tornets nedre del från norr och sydväst. Upp till avsatsen på västgaveln lutar muren utåt, därovanför inåt. Till höger tornets södra fönster, möjligen överflyttat från tidigare västgaveln. Foto JL 2021.

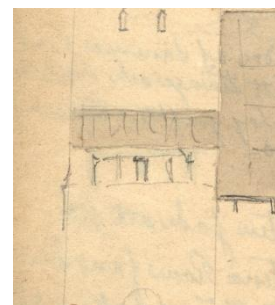
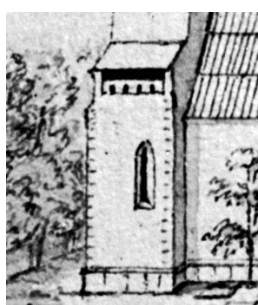
Västportalen. Foto
JL 2021.

Västportalens
tympanon och
kapitälband. Foto ES
2021.

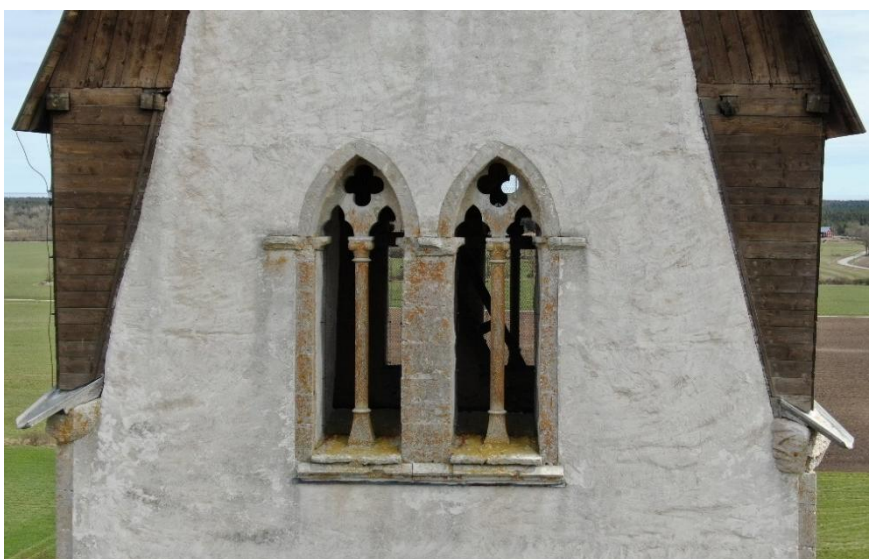
Västportalen med synlig murtrappa och med tydliga murfogar. Foto Olof Sörling 1891, ATA. Till höger ramp till västportalen i tornets sydvästra hörn. Foto JL 2021.

Tornets gallerier i söder och norr. Foto JL 2021. Ovan till höger gallerierna före restaureringen 1933 med enklare spetsig avtäckning, sannolikt från tornreparationerna 1879. Foto, detalj, Einar Erics 1916, ATA. Nedan närmast till höger detalj av Hilfelings teckning från 1801, vars summariska återgivning kan bero på att gallerierna hade en rak och provisorisk avtäckning. Längst till höger detalj av Mandelgren fasadritning från 1876 som bekräftar Hilfelings bild. Av galleriernas ursprungliga bågar och kolonner återstod inget vid Brunius besök omkring 1860 (Brunius 1865 s. 242).

Tornets norra och västra fasader sedda uppåt. Foto JL 2021.

Ljudgluggspar i mellersta våningen mot väster, flankerat av rester av vattenkastare. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift. Till höger ljudgluggar på tornets västra sida före restaureringen 1933, då detta par kompletterades med nya masverk och kolonnetter. Foto, detalj, Olof Sörling 1891, ATA.

Övre ljudgluggsparet mot söder, flankerat av rester av vattenkastare. Till höger översta gluggen mot väster samt ovanför den en blinding. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Tornkrönet från sydöst med ljudgluggar, blinding och rester av vattenkastare. Foto JL 2021.

Interiör

Kyrkorummet har en ovanligt innehållsrik interiör som hör till Gotlands rikaste, mycket tack vare målningarna i långhuset. Rummet är uppdelat i ett kor med absid, via en triumfbåge förbundet med långhuset. I väster har långhuset en bågarkad mot dess västligaste del som genom en hög och vid båge förenas med ringkammaren i tornets botten. Kyrkorummet är därför uppdelat i inte mindre än fem rumsligheter. Uppdelningen förstärks ytterligare av att långhuset har en mer ljusdämpad karaktär genom de rikliga kalkmålningar som täcker både murar och valv, medan koret är ljusare och har inte mindre än fyra fönster i absiden. Även kyrkorummets västra del saknar till stor del kalkmålningar, men är mörkare, utom den genom sitt sydfönster upplysta ringkammaren. Rummet har kvar sina medeltida ingångar och fönsteröppningar. Fönstren har dock kompletterats, dels med ett fönster på 1700-talet i absidens södra del – rimligen för att ge mer ljus vid altaret och för att det här fanns en nisch att ta som utgångspunkt – dels med glaspartier från 1800-talets senare del i södra långhusportalens övre del och tidigare även i norra långhusportalen. Det senare, som gick att stänga inifrån med luckor att döma av äldre foton, togs bort 1949-50.

Alla murytor är putsade, utom kolonner, bågar (triumf- och tribunbågarna i koret och absiden dock putsade) samt smygarnas hörnkedjor till långhusets och tornets portaler och fönsteröppningar. Triumfbågens rundstav är gjord av trä, vars målning till stor del fallit av. Kapitälerna på långhusets kolonner har växtdekor, på arkadbågarnas kapitäl och i triumfbågens krön även föreställande huvuden. Det senare, av trä, sannolikt för någon typ av upphängning. Medan långhuskolonnen är uppbyggd av trummor utgör arkadbågarnas parställda kolonner monoliter, dock med en smärre förlängning uppå. Långhusets murar och valv, öster om de parställda bågarna i väster, täcks av kalkmålningar, placerade tätare än vad som annars är vanligt på Gotland och som även skiljer ut sig på andra sätt till form och motiv. De anses vara målade omkring år 1300 av en tysk målare, som annars inte varit verksam så mycket på Gotland. De är bäst bevarade i norr och i valven, medan de fragmentariska målningarna på södra och västra murarna endast är markerade genom delvis rekonstruerade arkadbågar och ornament. Draperiet nedtill, den målade girlangen längst ner och en inskrift norr om triumfbågen är senare kompletteringar, bland annat från 1673. Inom arkadbågar berättas Jesu liv och Passionsberättelsen, där ett uppehåll görs vid triumfbågen, sannolikt för att införliva ett i bågen tidigare placerat triumfkrucifix. Under bågarna löper en svit med månadsbilder och ornament. I valven återges bland annat fabeldjur. Rester av en Majestas Dominibild finns i delar av absidens valv. Triumfbågen har målade kvaderdekor, kor- och tornvalvet målade växtslangor från deras byggnadstid. I långhusets nordvästra hörn finns en märklig bild av S:t Kristoffer, bärande Jesusbarnet och vägledad av en man med lykta, flankerad av påven och en turkisk sultan. Sannolikt tillkom den 1673 och syftade på det världspolitiska läget och den tidens hotande faror.

Uppgång till långhusets vind och tornet sker i tornets nordvästra hörn där en del av en absidsockelsten är placerad som trappsteg utan för dörren. Trappan löper åt öster upp genom norra tornmuren och når vinden ovanför tornbågen, mellan långhusets västra mur och det som utgör nordöstra hörnet i tornets övre del. Långhusvinden sträcker sig till triumfbågmuren där korets tidigare fritt stående västgavel finns i behåll. En hållighet längst ner ovanför valven anger möjligen det tidigare långhusets nockhöjd. Från långhusvinden avtecknar sig i murverket inte några spår av att det ursprungligen planerade tornet skulle ha fullföljts. I södra delen av långhusets västligaste valv finns en trälucka och trappsteg som utgör rester av en tidigare uppgång till vinden, innan tornet byggdes. Tornets första övervåning öppnar sig med en vid båge under övre torndelens östra mur. Anslutningen till angränsande murar, främst i norr, visar att den inte

var tänkt att placeras där från början. Utgången till sidogallerierna börjar från denna våning, men är placerade på olika sätt, den i norr i nordvästra hörnet, den i söder i sydöstra hörnet, kanske för att den senare inte var planerad utan tillkom i samband med den nya tornbågen. Uppgången till nästa våning gick ursprungligen via gallerierna men är ersatt av en trätrappa. De grunda galleriernas arkader är till stor del rekonstruktioner från 1930-talet. Tornets andra övervåning har elegant formade och helt symmetriska trappor från gallerierna. I väster sitter en ljusglugg med ett sexpassigt masverk, hugget i ett stycke, dock infogat något vridet och snett asymmetriskt i västra muren. Denna och följande våningar präglas av den inbyggda träkonstruktionen av kryssförsträvade hörnstolpar som sannolikt skall avlasta tornmurarna från klockans tyngd. Nästa våning har spår efter tidigare infällda bjälkar med okänd funktion, kanske för att stabilisera murverket, kanske för att bära en tillfällig överbyggnad. Denna och följande våningar uppåt har putsade innerväggar, kanske som reparation efter en brand. Här och i våningen ovanför finns ljusöppningar med trepassformade eller rakspetsiga krön. I nästa våning, tornets femte övervåning och den nedersta av dem med ljudgluggar, hänger klockan, en av landets största medeltida klockor och med en omvittnat god klang. Den översta våningen i tornet, har i öster en välbevarad ljudglugg med masverk och kolonnett från medeltiden medan övriga till stora delar är rekonstruerade på 1930-talet. Partier av sadeltakets konstruktion på tornet förefaller kunna ha hög ålder, liksom delar av träkonstruktionerna inne i tornet.

Interiör mot öster. Foto JL 2021.

Interiör mot öster
genom arkaden i
långhusets västra del.
Foto JL 2021.

Interiör mot öster från ringkammaren och mot väster från koret. Foto JL 2021.

Interiör mot väster. Foto JL 2021.

Interiör av koret mot öster. Foto JL 2021.

Interiör av absiden mot söder med det södra absidfönstret, upptaget ovanför vad som troligen var en äldre nisch. Till höger interiör av koret mot sydväst. Foto JL 2021.

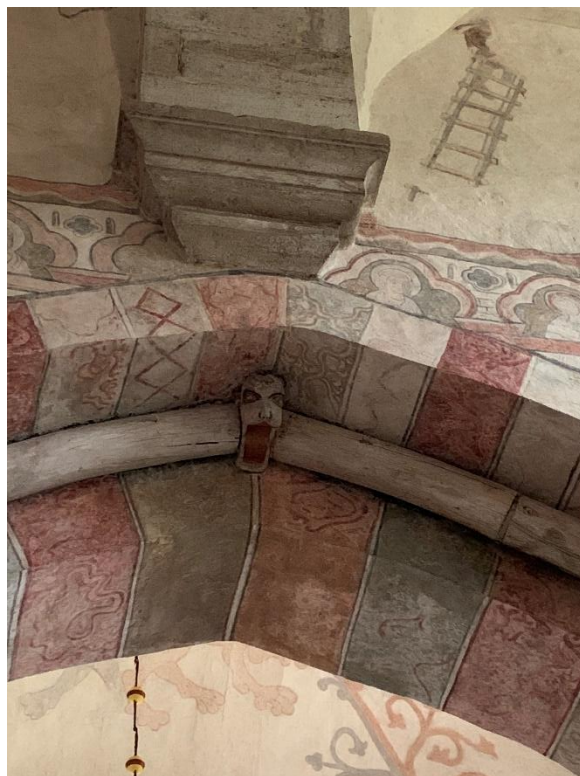
Interiör av koret mot nordväst och av absidens östra del mot sydöst. Foto JL 2021.

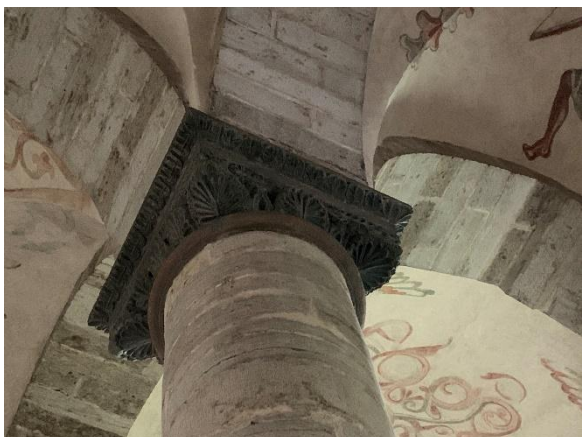
Korets och absidens valv, sedda underifrån mot nordöst. Foto JL 2021.

Interiör av långhuset mot öster. Foto JL 2021.

Triumfbågens norra anfang och toppen. Rundstaven gjord av trä. Foto JL 2021.

Långhuskolonnens bas och kapitel från nordväst och sydväst. Foto JL 2021.

Långhusvalven sedda underifrån mot nordöst. Foto JL 2021.

Långhusets norra mur samt detalj av målningarna. Foto JL 2021.

Långhusets sydvästra valv med kalkmålningar från omkring 1300. Foto ES 2026.

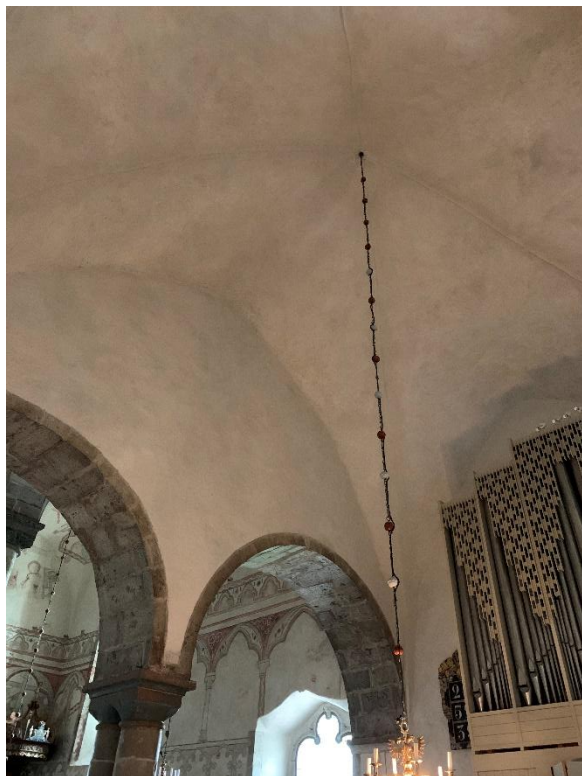
Långhusets sydvästra valv med kalkmålningar från omkring 1300. Foto ES 2026.

Långhuset mot sydöst sett genom arkadbågen till långhusets västligaste travé. Till höger arkadbågen sedd mot nordväst. Foto JL 2021.

Bas och kapital till arkadbågens parställda kolonner, sedda från sydöst. Foto JL 2021.

Västra långhusvalvet sedd underifrån mot sydöst och sydväst. Foto JL 2021.

Kalkmålning från 1600-talets senare del på västra delen av långhusets norra mur. Foto JL 2021.

Tornbågen och ringkammaren mot väster samt ringkammarens valv sett mot sydväst med kalkmålning från 1200-talets senare del. Foto JL 2021.

Ringkammarens valv, tornbågen och västra långhusvalvet mot öster samt ringkammarens fönster. Foto JL 2021.

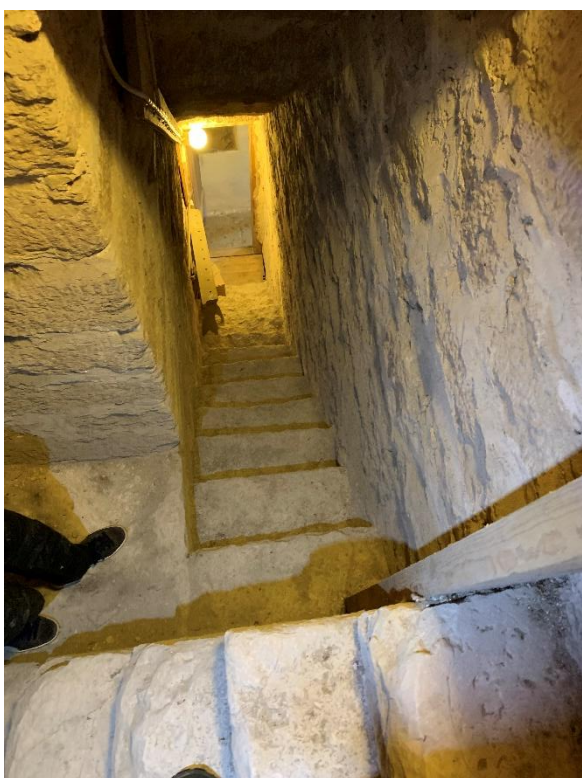
Passage genom korets norra mur till sakristiedörren. På gångens vänstra sida dörr till murtrappa till korvinden, på högra sidan en nisch. Sakristiedörren, tidigare troligen i korportalen, gjord av en ekbräda, något kompletterad för nuvarande plats. Foto JL 2021.

Häll med ristat rutmönster (del av bildsten?) i botten av nischen vid sakristieingången. Foto JL 2021.

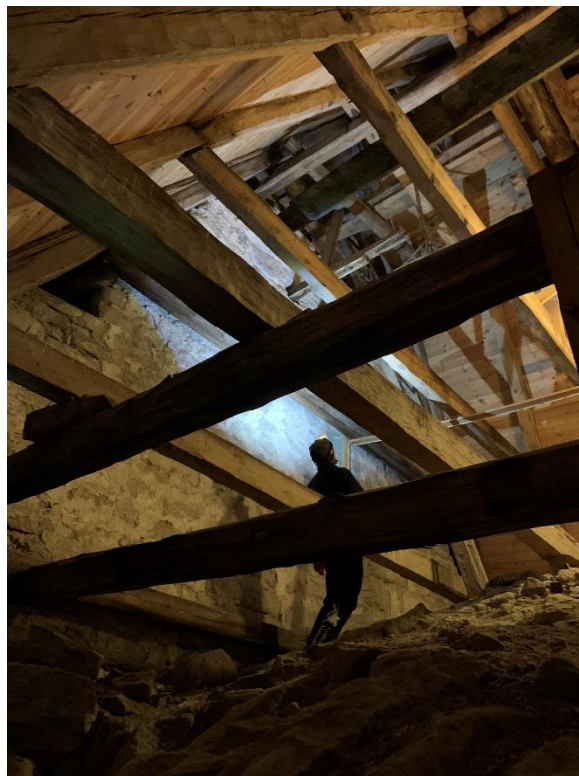

Interiör av sakristian mot väster och öster. Foto JL 2021.

Trappan i korets norra mur, sedd nedåt mot öster från öppningen till sakristievinden. Till höger sakristians vind mot öster. Foto JL 2021.

Murtrappans fortsättning från sakristievinden till korvinden, sedd nedåt mot nordväst. Till höger korets östra gavelröste, sedd från trappmyningen mot sydöst. Foto JL 2021.

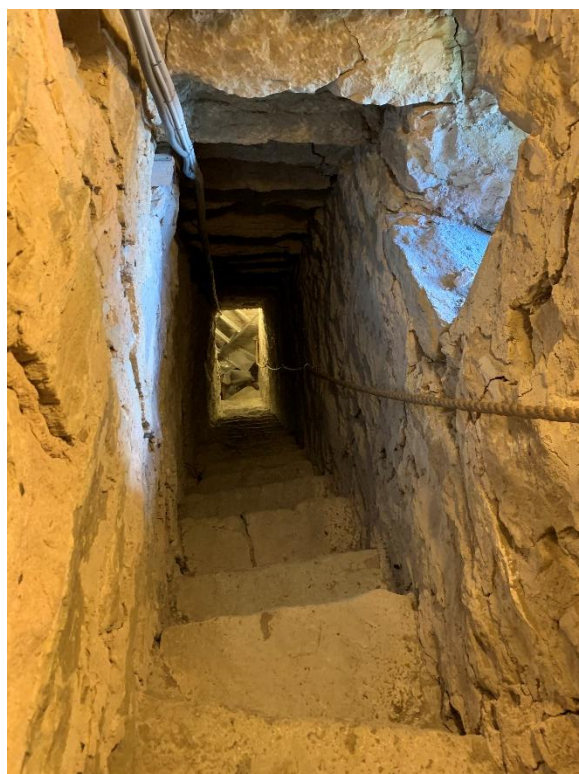
Korvinden sedd mot sydväst. Korets västra gavelröste, triumfbågsmuren, saknar kommunikation med långhusvinden, utöver de genom muren gående bomhålen. Att passage saknas kan bero på att det äldre långhuset var mycket lägre eller att det hade en öppen takstol. Till höger passage i korets östra gavelröste till sakristiavinden, sedd från korvinden mot öster. Foto JL 2021.

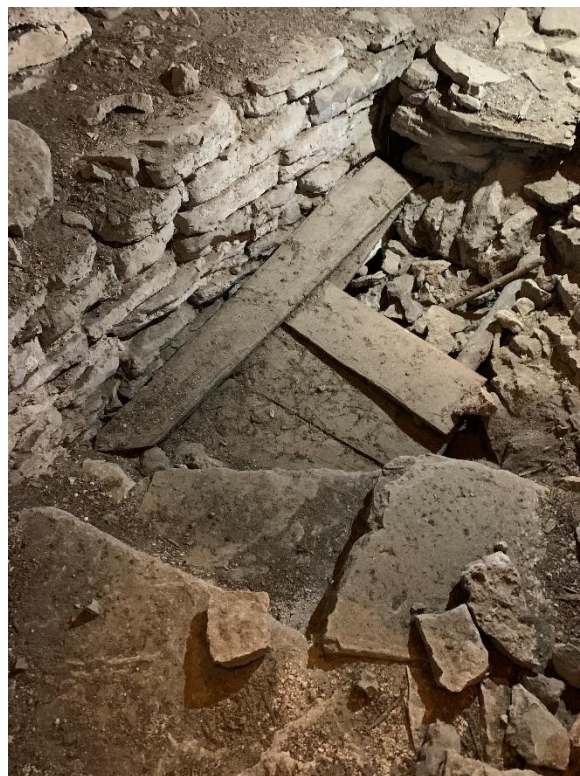
Absidens vind sedd uppåt mot nordväst. Murverket, som delvis förefaller innehålla släthuggen återanvänd äldre mursten, uppvisar skador, kanske från brand. Till höger absidens vind mot nordöst med lös sten som upplag på murkrönet. Foto JL 2021.

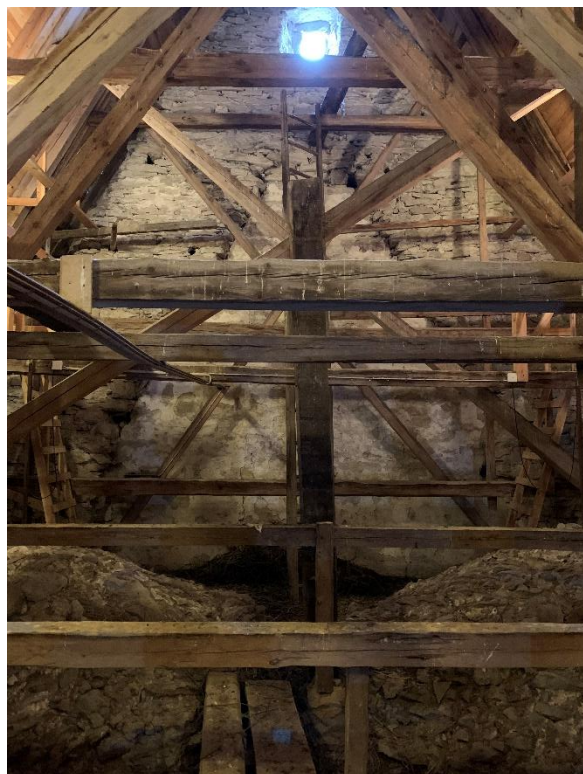
Absidvinden mot norr med ovansidan av absidens hjälmvalv. Foto JL 2021.

Uppgång i ringkammarens nordvästra hörn till torn och långhusvinden. Till höger trapploppet i tornets norra mur, sett nedåt mot väster. Foto JL 2021.

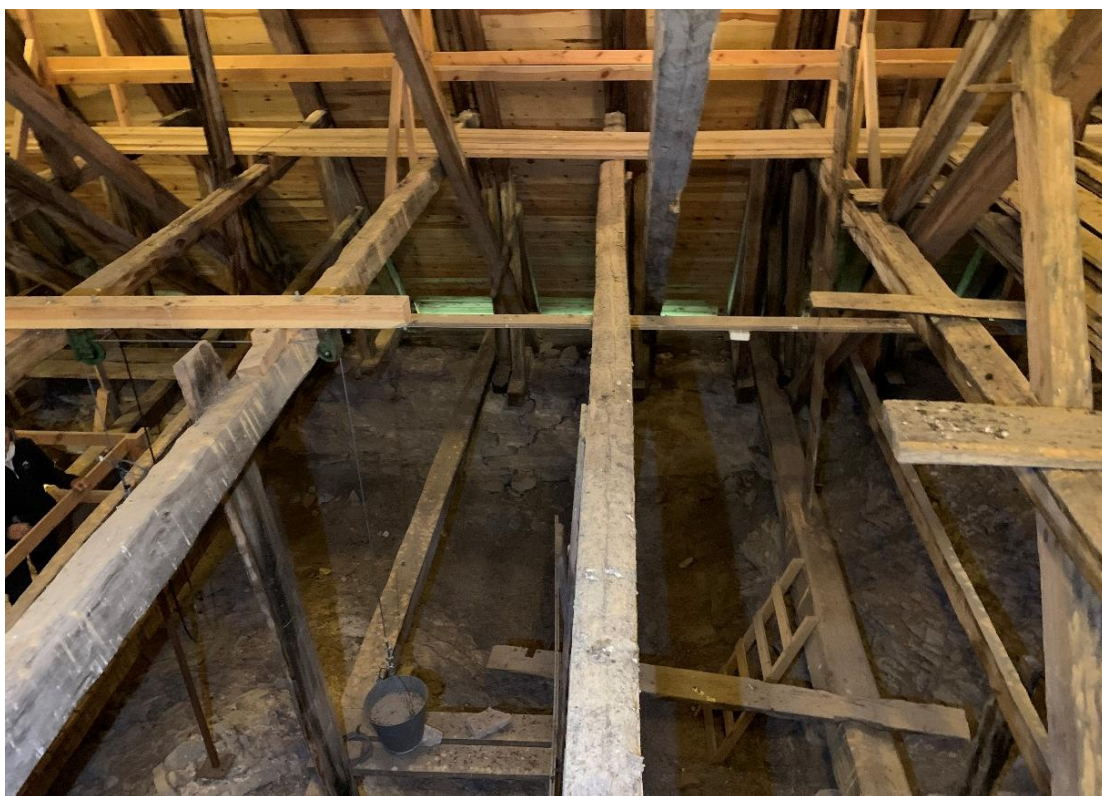
Trappans mynning i långhusvindens nordvästra hörn, rakt över tornbågens norra del, sedd mot norr. Till höger en igensatt öppning i västra långhustravéns sydöstra hörn från en vindsuppgång genom valvet innan nuvarande trappa byggdes, sedd mot sydväst. Från kyrkorummet idag helt täckt av puts och inte synlig. Foto JL 2021.

Långhusvinden mot öster. Till höger triumfbågmuren i vindens östra del med korets påbyggda västgavel avtecknande sig. Foto JL 2021.

Korets kringbyggda västgavel. Putsen visar att denna del av röstet tidigare stod fritt. En hålighet längst ner närmast långhusvalvet anger möjligen det äldre långhusets taknockshöjd. Till höger långhusvinden mot väster. Foto JL 2021.

Långhusvinden mot norr ovanför den tvådelade bågen till långhusets västligaste travé. Några rester är inte synliga av det torn som sannolikt planerades här, varför det sannolikt aldrig fullföljdes. Dess östmur skulle förmodligen stödja på en vid murbåge mellan yttermurarna eftersom någon tvärmur inte är förberedd. Foto JL 2021.

Långhusvinden sedd mot öster från tornets första övervåning. En vid båöppning förenar rummen. Foto JL 2021.

Tornets första övervåning mot söder och nordväst med utgångar till gallerierna. Murtrappor via gallerierna ledde vidare till nästa våning men ersätts nu av en trätrappa. Foto JL 2021.

Södra sidogalleriet mot öster och norra sidogalleriet mot väster. Bågar och kolonnetter rekonstruerades 1933. Foto JL 2021.

Tornets andra övervåning mot sydväst och nordväst. Foto JL 2021.

Tornets första övervåning. Ljuslugg i väster samt uppgång från tornets norra galleri. Foto JL 2021.

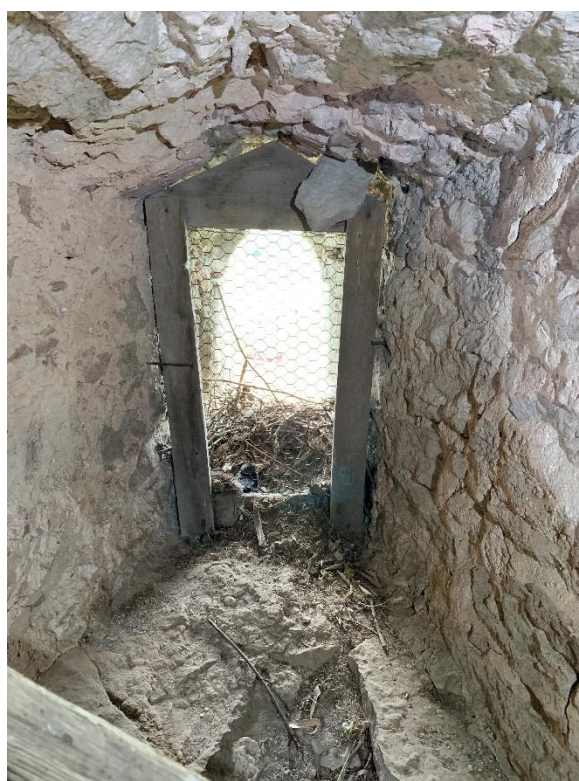
Tornets tredje övervåning sedd mot sydöst samt ljusglugg mot väster. Spår finns i muren efter infällda förstärkningsbjälkar som att döma av den mörka ytan bakom har brunnit. Foto JL 2021.

Tredje övervåningens sydvästra hörn. Knutpunkt mellan hörnstolpar och kryss samt del av bjälklaget till nästa våning. Foto JL 2021.

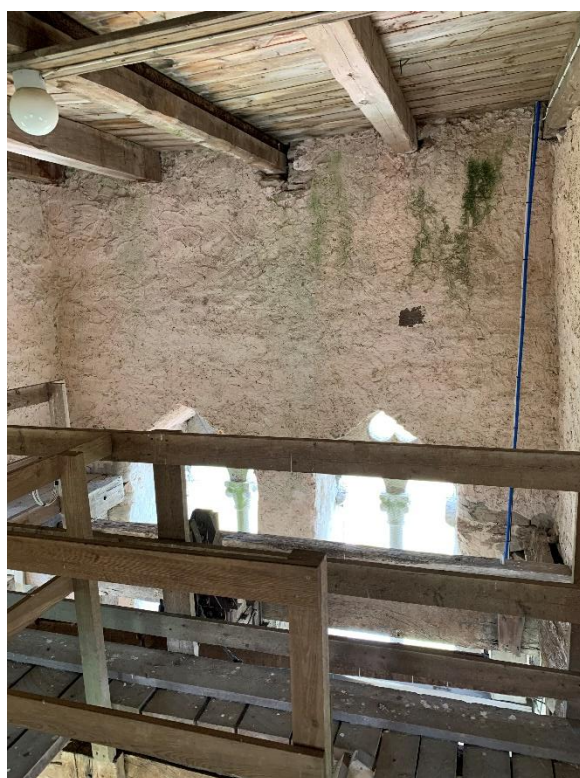
Tornets fjärde övervåning mot söder. Foto JL 2021.

Tornets fjärde övervåning mot nordöst samt den östra av ljusgluggarna mot söder. Foto JL 2021.

Klockvåningens nedre och övre del mot norr. Foto JL 2021.

Våningen ovanför klockvåningen, tornets sjätte övervåning och den andra våningen med ljudgluggar, sedd mot nordväst och söder. Foto JL 2021.

Tornets sjunde övervåning, den nedre innanför sadeltaket, sedd mot sydöst och norr med panelen söder om östra murade gavelröstet respektive sadeltakets norra sida. Foto JL 2021.

Tornets sjunde övervåning mot nordöst med östra ljudluggen samt den med trä inbyggda svickeln i nordvästra hörnet. Foto JL 2021.

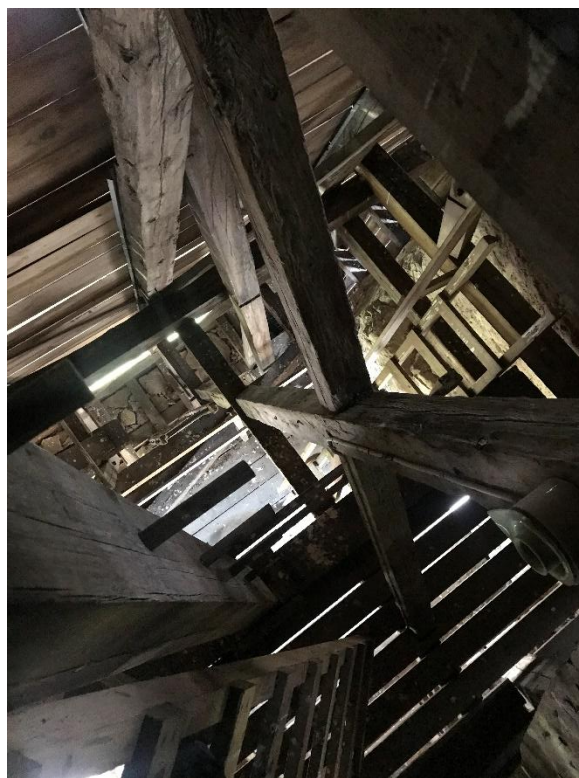
Tornets åttonde övervåning, den övre innanför sadeltaket sedd mot väster med övre delen av västra översta ljudgluggen. Till höger övre delen av östra översta ljudgluggen, vars masverk och kolonnnett är medeltida till skillnad från övriga som till stor del rekonstruerades 1933. Foto JL 2021.

Detalj av sadeltakets takstol med möjligen medeltida virke. Foto JL 2021.

Det östra gavelkrönets spets i höjd med blindingen, som inte avtecknar sig på insidan. Foto JL 2021.

Den lilla spiran (takryttaren) högst upp på tornet, sedd uppåt inifrån. Till höger blick nedåt genom sadeltakets takstol. Foto JL 2021.

Fast inredning och inventarier

På det medeltida altarbordet i absiden står en altarpuppsats av sandsten, tillverkad 1689 och senast ommålad 1830, då det för gotländska kyrkor under 1800-talet karaktäristiska Gudslammet tillkom som centralmotiv. Denna färgsättning finns ännu i behåll. Ett sakramentsskåp på absidens norra sida har medeltida målningar på trädörrarnas insida. Predikstolen, placerad på långhusets södra sida, tillverkades av Christian Fedder 1709 och målades av Johan Hernell 1726. Ett av kyrkans märkvärdigare inredningsföremål är korbänken som förutom en rikt målad skärm från 1600-talet är en av landets mer välbevarade korbänkar från 1300-talet. Ryggstyckets ursprungliga måleri togs fram 1949-50. Bänkinredningen byggdes 1664, utökades efterhand och byggdes om 1860 och 1949-50. Dörrarna målades 1680 av Johan Bartsch den yngre med gammaltestamentliga profeter och med fabelväsen. Några av bänkdörrarna är sedan 2004-2006 infogade i en skärmvägg i ringkammaren. Orgeln byggdes av Frobenius orgelbyggeri i Danmark 1959. Den stod ursprungligen i tornbågen på ett podium som byggts upp på platsen för den tidigare läktaren 1949-50 och med dess barriär, men vid podiets rivning 2004-2006 flyttades den till nuvarande plats och fasaden målades om för att trots sin storlek ges en mer diskret framtoning. Av nummertavlorna är en av de äldre tillverkad av Johan Hernell 1742 medan nuvarande nummertavlor är från 1949-50. Dopfunten av trä anskaffades 1741 och målades 1758. Till formen ansluter den till 1600-talets sandstensdopfuntar vad gäller cuppan och skaftet medan foten anknyter till de medeltida gotländska dopfuntarna. En häll med uttömningshål och skulpturdelar återstår från den medeltida dopfunten. Hällen låg länge i sakristians golv. En fattigstock med inskuren cirkeldekor är möjligen tillverkad av en krucifixpedestal från tidig medeltid. Bössan fick troligen sin form på 1400-talet. I kyrkans golv, främst i koret, ligger ett större antal gravhällar, varav flera är medeltida och några har inskrift i runor. Klockan i tornet är en av Gotlands största medeltida kyrkklockor. Enligt en vad gäller dateringen ifrågasatt inskrift är den gjuten 1373 till S:t Nicolai ära. Sannolikt på 1500-talet kom den till Gothem från Alva kyrka.

Altaranordningen i absiden. Foto JL 2021.
Till vänster det medeltida altaret. Foto Bo-
Göran Kristoffersson och Danne Pe-
tersen 2003-2007, Visby stift.

Altaruppsats i sandsten
tillverkad 1689, ommålad senast
1830. Foto Bo-Göran
Kristoffersson och Danne Pe
Peterson 2003-2007, Visby stift.

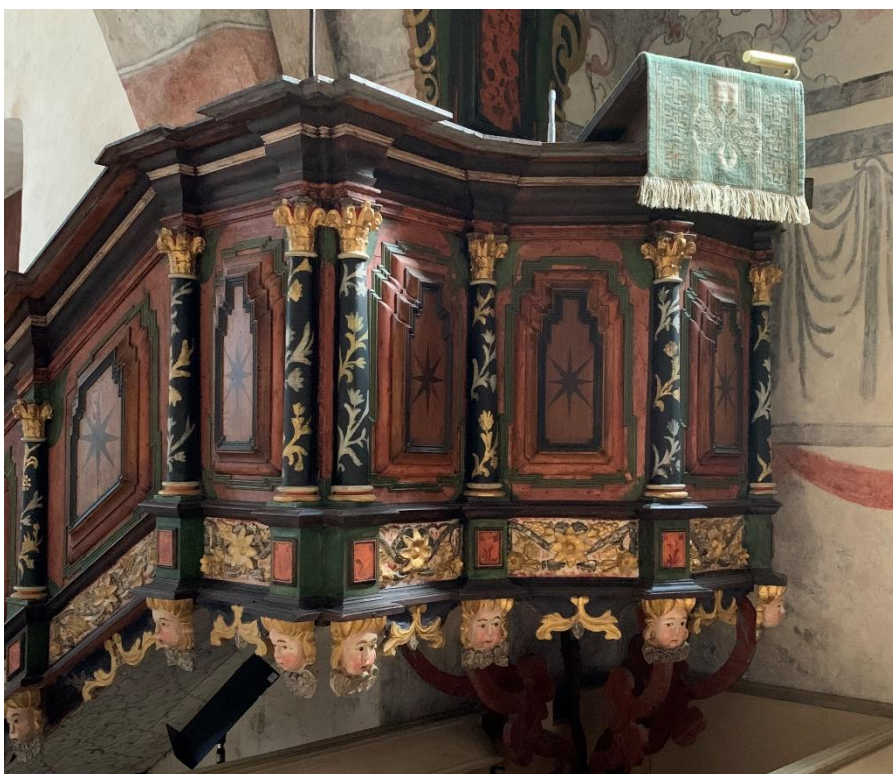
Detalj av altaruppsatsens
centralmotiv, målat 1830.
Foto Bo-Göran
Kristoffersson och Danne
Pe Peterson 2003-2007,
Visby stift.

Altaruppsatsens baksida
med målad
stödanordning i trä.
Ovan till höger
sakramentsskåp på
absidens norra sida.
Foto JL 2021. Nedan
målningar på insidan av
sakramentsskåpets
dörrar. Foto Bo-Göran
Kristoffersson och
Danne Pe Peterson
2003-2007, Visby stift.

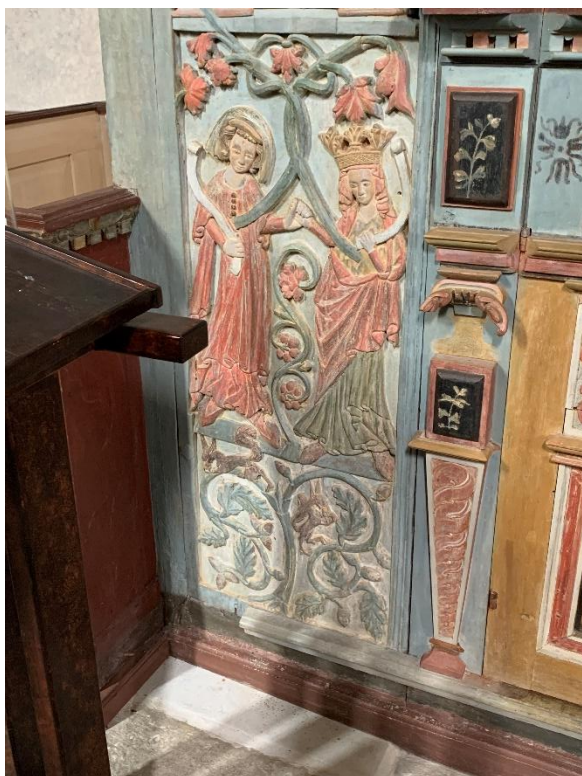
Predikstol tillverkad av Christian Fedder 1709, målad av Johan Hernell 1726. Foto JL 2021.

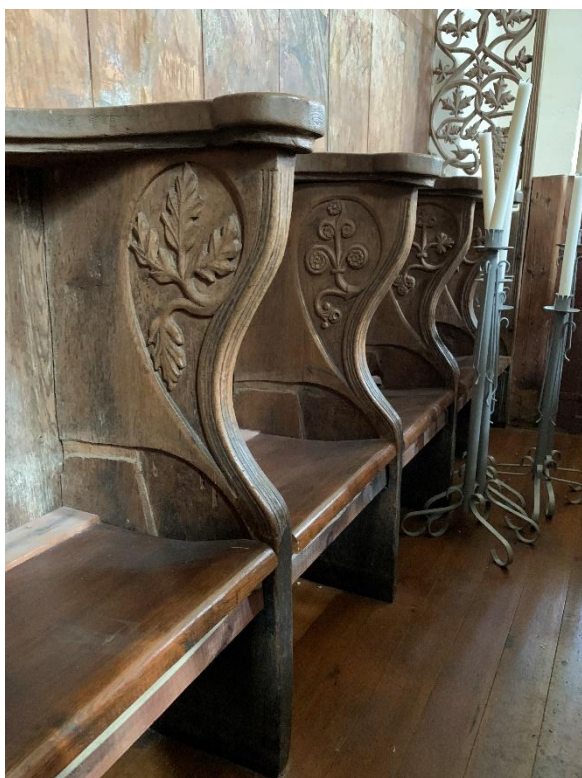
Detalj av predikstolskorgen. Foto JL 2021.

Korbänk från 1300-talets första hälft, kompletterad och målad under 1600- och 1700-talet. Foto JL 2021.

Korbänk från 1300-talets första hälft, kompletterad och målad under 1600- och 1700-talet. På den övre bilden syns en återförd skulptur, en apostel. Den är troligen samtida med Anna själv den tredje (se s. 121) och lär ha ingått i samma altarskåp. Foto JL och ES 2021.

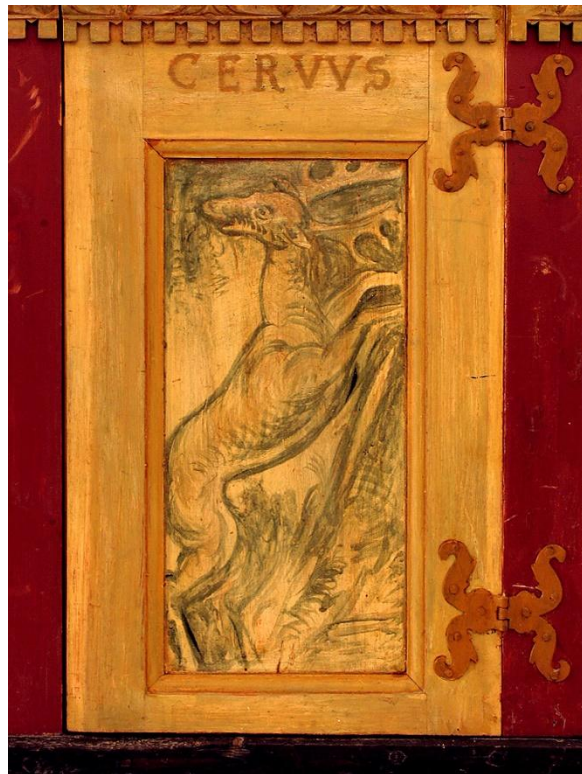
Korbänk från 1300-talets första hälft, kompletterad och målad under 1600- och 1700-talet. Foto JL 2021.

Bänkinredning från 1664, ombyggd bland annat 1860 och 1949-50. Foto JL 2021.

Skärmvägg, byggd 2004-2006 av bänkdörrar från 1600-talets bänkinredning, som avlägsnades 1860 när ett mittkvarter slopades. Till höger detalj av en av de infogade dörrarna. Foto JL 2021.

Bänkdörrar, målade 1680 av Johan Bartsch den yngre. Foto Bo-Göran Kristoffersson och Danne Pe Peterson 2003-2007, Visby stift.

Orgel från 1959, byggd av Frobenius orgelbyggeri, Danmark, ommålad och flyttad till nuvarande plats 2004-2006. Till höger nummertavla tillverkad av Johan Hernell 1742 Foto JL 2021. Foto JL 2021.

Dopfund av trä, anskaffad 1741, målad 1758. Foten delvis efterliknande medeltida förebilder. Foto JL 2021.

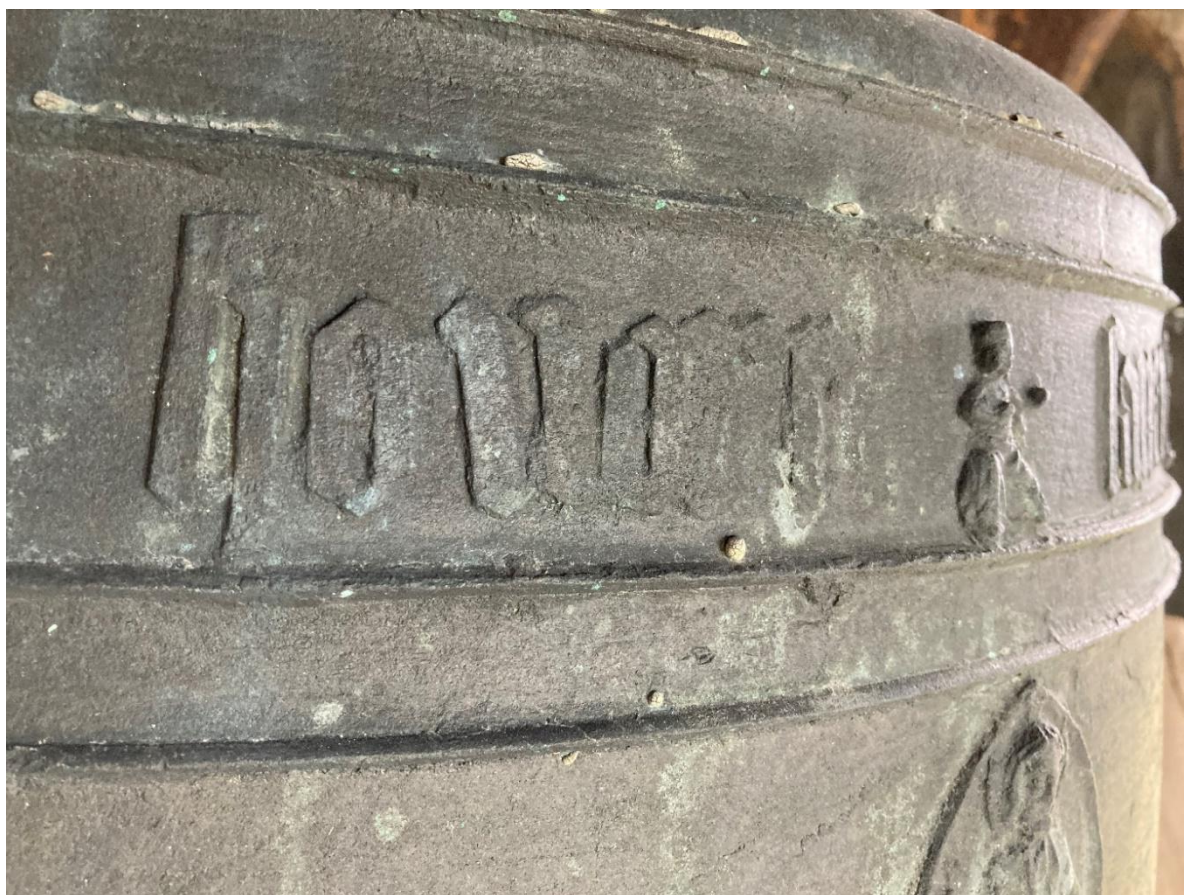
Fattigstock, tillverkad i nuvarande form troligen under senmedeltid av tidigmedeltida delar, kanske från piedestalen till ett krucifix med offerbössa. Foto Bo-Göran Kristoffersson och Danne Pe Peterson 2003-2007, Visby stift. Till höger gravhäll i koret, daterad 1407, en av många gravhällar i kyrkan, varav några med runinskrift. Foto JL 2021.

Klocka, enligt inskrift gjuten 1374 till S:t Nicolai ära, tillhörande den så kallade Apenetergruppen. En av Gotlands största medeltida klockor och enligt utländska klockforskare en av de förnämligaste och klangskönaste klockorna i Europa, anskaffad på 1500-talet från Alva kyrka. Foto ES 2021.

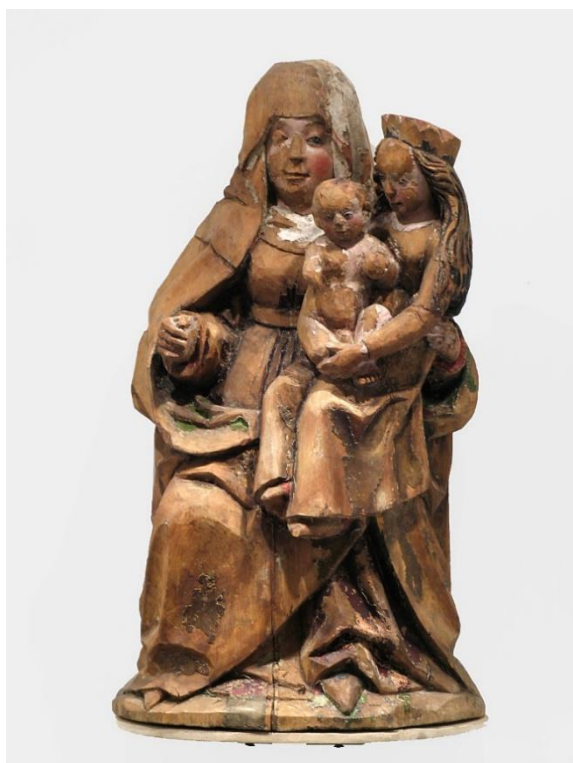
Till vänster: Skriftband med inskription med figurrelief. Till höger troligen ett pilgrimsmärke med S:t Olofs bild och därunder ett klockjutarmärke. Ur Rohr, Gotlands kyrkklockor. Foto ES 2021.

Skriftband med inskription med figurrelief. Ur Rohr, Gotlands kyrkklockor. Foto ES 2021.

Kristushuvud, del av triumfkrucifix från 1200-talets förra hälft, utfört av den så kallade Tingstademästaren, skadat 1867 vid kastalens ras, där delar av kyrkans träskulptur förvarades. Till höger St:t Dionysios, träskulptur från 1300-talets förra hälft, utfört av den så kallade Dionysiusmästaren, som fått sitt anonymnamn efter detta verk. Båda skulpturerna nu i Gotlands Museum. Foto Bo-Göran Kristoffersson och Danne Pe Peterson 2003-2007, Visby stift.

Anna själv tredje, träskulptur från 1400-talets slut, del av tidigare altarskåp. Till höger epitafium från 1600-talets mitt, målat av Johan Bartsch den yngre. Båda nu i Gotlands museum. Foto Bo-Göran Kristoffersson och Danne Pe Peterson 2003-2007, Visby stift.

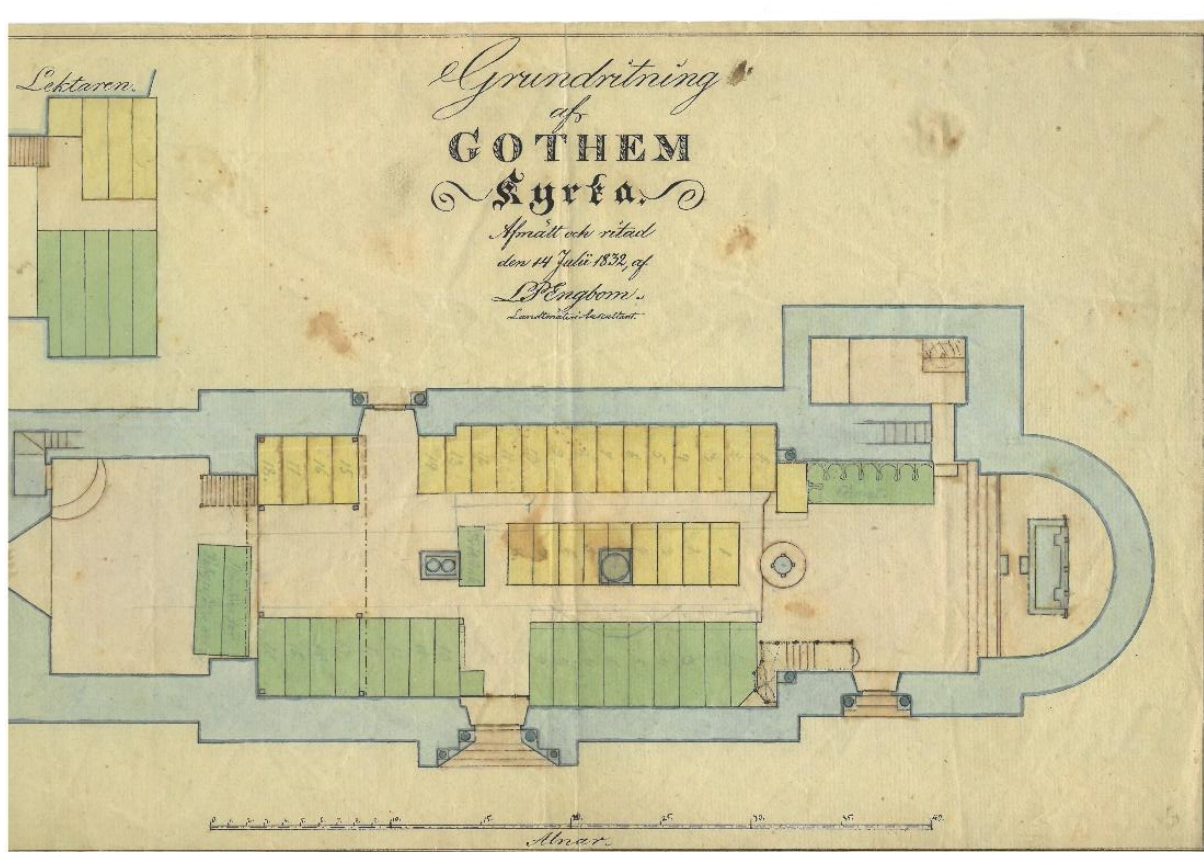
Restaureringar

Inte mycket är känt om förändringar mellan 1300-talet, då bland annat korbänken och långhusets kalkmålningar tillkom, och 1600-talet. Dock är känt att kyrkan fick en predikstol 1583, vilket bör vara ungefär vid samma tid som man övertog klockan från Alva. En större och mer samlad inre omvandling av kyrkorummet ägde rum i etapper under 1600-talets mitt och senare del. Den största förändringen var att en enhetlig bänkinredning tillkom, fördelad på tre kvarter, varav ett kring kolonnen i långhuset och med två sidogångar, så som varit vanligt i Gotlands tvåskeppiga kyrkor. Korbänken moderniserades, inredningen målades och de medeltida kalkmålningarna kompletterades. Nuvarande altarpupsats tillkom och något senare, 1709 predikstolen.

Under 1700-talet skedde mer utspridda förändringar, som absidfönstret 1718, målning av inredning, som delvis kan kopplas till tiden för en känd större reparation 1727, och nya bänkar i kyrkans västra del 1739-40. Samlade arbeten utfördes åren kring 1780, då altarpupsatsen målades, flera av bänkdörrarnas allegoriska bilder tillkom och en läktare byggdes i långhuset västra del. Utöver viss ommålning, som altarpupsatsen 1830 och ett nytt altarskrankt, målades kalkmålningarna över vid okänd tidpunkt under 1700- eller 1800-talet. En mer omfattande restaurering företogs år 1860, då all inredning målades i en enhetlig gulbrun ekådringsmålning istället för den tidigare varierade färgsättningen, vilket kontrasterades mot de vita murarna i rummet. Som ytterligare kontrast förefaller kyrkorummets huggstenspartier i kolonner och bågar ha varit målade i mörk oljefärg, sannolikt 1860. Bänkinredningen förändrades och de tre kvarteren byggdes om till två med en bred mittgång kring den frilagda långhuskolonnen.

En genomgripande förändring innebar restaureringen 1949-50, som innebar en länge uppskjuten uppföljning till den yttre restaureringen 1933. Arkitekt var Erik Lundberg. Trots att föregående murverksundersökningar talat för att övermålade kalkmålningar saknades framkom långhusets omfattande kalkmålningssvit samt de övriga kalkmålningarna vilka togs fram och konserverades. Samtidigt togs det äldre måleriet fram på inredningen under senare övermålningar främst den från 1860. Läktaren revs och dess barriär placeras på ett uppbyggt podium i långhusets västra del, som också avskilde ringkammaren från resten av kyrkorummet. Golvet lades om i långhuset från trägolv till stengolv, varvid rester av det äldre långhuset och tidigare sidoaltaren framkom. Bänkarna gjordes bekvämare och bänkinredningen längst i väster slopades. Även om spåren av 1860-talets restaurering avlägsnades bibehölls 1800-talskaraktären i altarpupsatsen, målad 1830, och altarringen, vilket var ovanligt för restaureringar vid denna tid. 1959 fullföljdes förändringen genom tillkomsten av orgeln, uppställd i tornbågen vilket ytterligare avskilde ringkammaren och framhävde kyrkans utsträckning åt väster före tornets tillkomst.

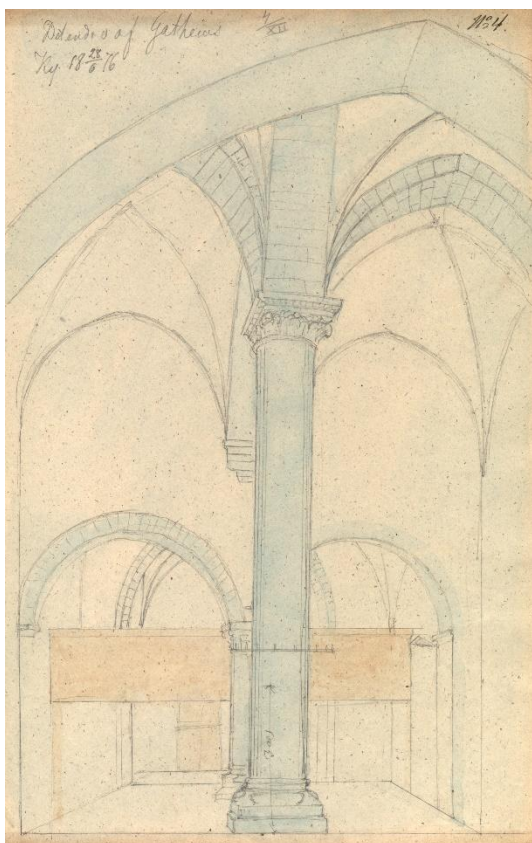
En inre restaurering 2004-2006 innebar rengöring av måleri på murar och inredning samt att orgelpodiet revs. Orgeln ställdes nu upp i långhusets sydvästra hörn. I ringkammarens södra del byggdes en skärmvägg för förvaring, skapad av tidigare borttagna bemålade bänkdörrar.

Kyrkans plan i början av 1830-talet. Uppmätning av Lars Paul Engbom, lantmätare i Gothem, 1832. Gotlands Museums arkiv. Av ritningen framgår bänkinredningens dåvarande uppställning med ett mittkvarter. Gult anger kvinnornas bänkar, grönt männens. Den ensamma bänken längst bak i mittraden var en fribänk, sannolikt för utomsöcknes besökare. Innanför sydportalen fanns ett vindfång. Dopfunten var ställd mitt under triumfbågen. I sakristians nordöstra hörn en håll med piscina för den medeltida dopfunten. Svagt med penna har skisserats hur bänkinredningen skulle flyttas om, så som delvis genomfördes 1860. Ringkammaren var oinredd, så när som på en bänk för bland annat inhysseshjon, men inte avskärmad som i så många andra kyrkor eftersom kastalen användes till magasin.

Interiör mot väster efter bänkinredningens omflyttning med mera vid restaureringen 1860. Foto Olivia Wittberg från 1890-talet eller omkring 1900, Gotlands Museums arkiv (925_297).

Några av de äldsta bevarade interiörbilderna, båda mot väster. Teckning av Nils Månsson Mandelgren 1876, Folklivsarkivet i Lund, Alvin. Endast läktaren medtagen av inredningen. Foto Olof Sörling 1891, ATA.

Långhusets västra del mot norr samt korbänken mot väster. Den lösa bänken är mest nött närmast mittgången. Spikar har slagits in i korbänkens bakstycke som hattkrokar. Foto Olof Sörling 1891, ATA.

Detalj av korbänken. Foto Carl R. af Ugglas 1907-12, ATA. Inredningen var sedan 1860 målad enhetligt i brungul ekådring. Till höger interiör mot väster. Foto Einar Erics 1916, ATA. Dopfunten har ställts bredvid predikstolen.

Interiör mot öster. Foto Einar Erics 1916 och Iwar Anderson 1943, ATA. I triumfbågen hänger svärd och sorgflor.

Interiör mot sydöst,
långhusvalven mot nordväst
samt interiör mot väster.
Foto Ivar Andersson 1943
och, nedan, 1945, ATA. De
vitputsade murytorna och de
något mörka
huggstenspartierna
framhävde rummets
arkitektur.

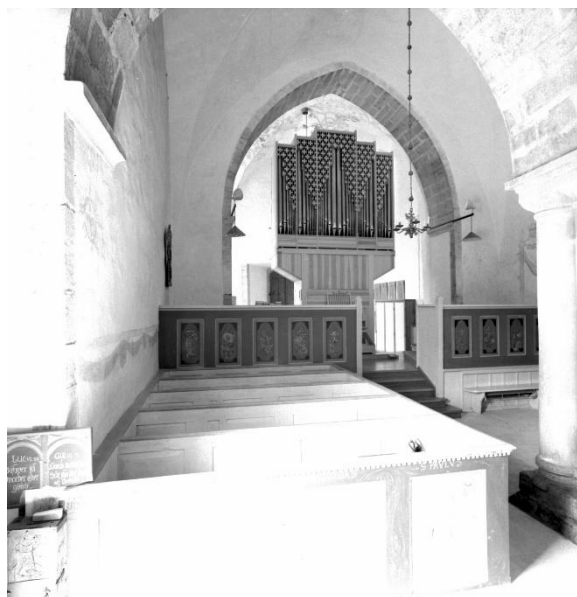
Interiör mot väster med södra bänkkvarterens hattkrokar synliga. Till höger ringkammaren, bakom läktaren, mot väster. Inte mycket har hänt sedan 1800-talets slut, att döma av äldre foton. Foto Alfred Edle 1943, ATA.

Interiör mot väster efter restaureringen 1949-50. Foto Nils Lagergren 1960, ATA.

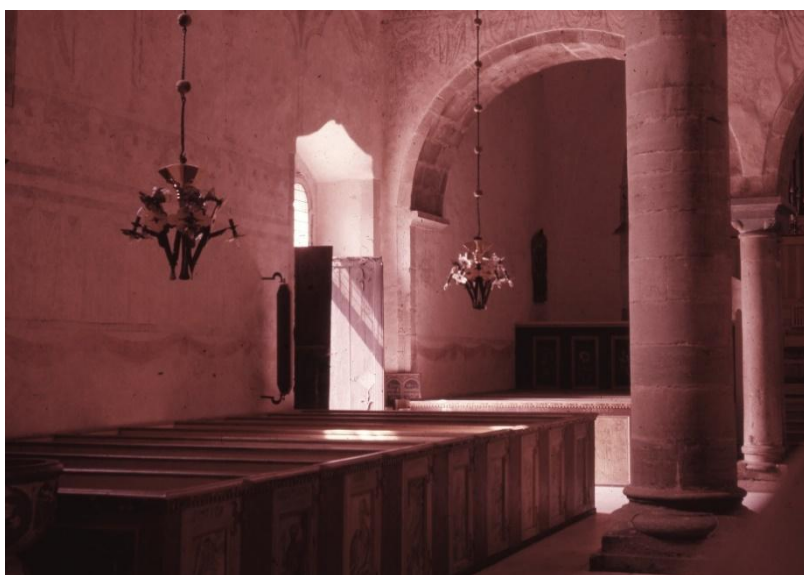
Interiör mot öster efter restaureringen 1949-50. Foto Nils Lagergren 1960, ATA.

Interiör mot öster och av långhusets västra del mot väster efter restaureringen 1949-50. På podiet på den tidigare läktarens plats och med nedflyttad läktarbarriär ställdes orgeln 1959. Foto Nils Lagergren 1960, ATA.

Interiör mot öster omkring 1965-70. Foto Hans Hemlin, efter vykort, Gotlands Museum. Nedan till vänster interiör mot nordväst visande ljuskronor, ritade av Erik Lundberg, från restaureringen 1949-50, avlägsnade 1986. Foto (detalj) Göran Lindahl, ca 1965, Kungl. Konsthögskolan, Alvin. Nedan till höger ringkammaren mot öster före 2004-06. Foto Bo-Göran Kristoffersson och Danne Pe Peterson 2003-2004, Visby stift.

Interiör mot väster före 2004-2006, då orgeln flyttades och orgelpodiet revs. Foto Bo-Göran Kristoffersson och Danne Pe Peterson 2003-2004, Visby stift.

Interiör mot öster före 2004-2006 från det då rivna orgelpodiet. Foto Bo-Göran Kristoffersson och Danne Pe Peterson 2003-2004, Visby stift.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkylor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena. Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också.

Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten.

Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

Strax väster om tornet står en fornlämningsklassad ruin av en närmast kvadratisk kastal. Den är cirka 9 x 9 meter och omkring 13 meter hög.¹

Fyra fragment av bildstenar sitter inmurade i kyrkans altare, kor och sakristia. Alla är klassade som ”Övrig kulturhistorisk lämning”.

I nordöstra hörnet i sakristian sitter en kalksten, 140 x 105 x 15 cm. I mitten en cirkelrund fördjupning med hål, 57 cm i diameter och 10 cm djup.² Framför och under altaret ligger en bildsten av kalksten med runinskrift, 320 x 120 cm. Runraderna är 75 cm långa och omges av bildframställningar.³ Nästa bildsten ligger som golvplatta i en nisch mellan korset och sakristian; även den av kalksten som är synligt till 70 x 60 cm.⁴ Slutligen finns det en bildsten i trappan som leder upp till korvinden.⁵

Arkeologiska undersökningar

Vid grävning för en ny grav 1945 påträffades en hällkistgrav. Den låg 13 meter norr om sydvästra hörnet av långhuset och sakristian. Den saknar antikvarisk klassificering eftersom den är undersökt och borttagen. Graven bestod av ett tiotal kantställda kalkstenhällar vars översta delar låg cirka 75 cm under dåvarande markyta. Kistan var 35 cm djup och innehöll skelettet av en äldre individ, troligen en kvinna, inga fynd påträffades i eller vid graven. Huvudet låg i väst och armarna låg i spetsig vinkel på bröstkorgen.⁶ Armställningen indikerar att det kan röra sig om en senmedeltida grav, 1400- eller 1500-tal. Vilket är något förvånande då gravläggning efter 1300 på norra sidan kyrkogården oftast upphört.

¹L1976:2819 (Gothem 37:1)

²L1977:8938 (Gothem 189:1)

³L1977:8940 (Gothem 189:3)

⁴L1977:8941 (Gothem 189:4)

⁵1977:8657 (Gothem 189:5)

⁶L1976:2836 (Gothem 37:2) Svahnström 1946

I januari 1990 gjordes en arkeologisk undersökning i samband med att man drog ledningar till belysning. Undersökningen är bristfälligt dokumenterad men undersökaren nämner en mur i nordvästra delen av kyrkogården men i övrigt inget. Dock grävde man endast ner till ett djup av 50 cm och därför är kabelschaktets avsaknad av lämningar inte säkerställt.⁷

Kyrkan och kyrkogården

Vid renovering i kyrkan påträffades ett vikingatida djurhuvudformat spänne.⁸

I Gotlands Museums magasin finns en armring av brons. Fyndplats anges endast som ”från Gothem kyrkogård”.⁹

I Statens Historiska Museum finns ett fynd av mynt registrerade från kyrkogården. Det finns dock inga närmare uppgifter om var fynden hittats: ”Gothems kyrkogård, nio hela och ett brutet silfvermynt jämte bitar av en pung”.¹⁰

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karaktäristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida

⁷Zerpe 1990

⁸Thunmark-Nylén 1995. Gothem. SHM inv. nr. 24450

⁹Thunmark-Nylén 1995. Gotlands Museum inv. nr. GFC 9581

¹⁰SHM inv. nr. 9314

byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobygandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistorier utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vindar och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för slakten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Bland Gotlands kyrkor utgör Gothem sedan länge en märkesbyggnad. Dess högresta torn, som vittnar om dramatiska öden, kyrkomiljön med kastalruinen och stigluckorna, den mäktiga sydportalen, uppdelningen av byggnadskroppen med en absid som avslutning i öster, är sådant som bidrar till exteriörens karaktär. I det inre har långhusets kalkmålningar från omkring 1300 stor betydelse och den märkliga Kristofferbilden, bänkinredningens många allegoriska målningar och den medeltida korbänken tillsammans med arkitekturens former med dubbelarkaden i väster. Kyrkan har kvar sina medeltida fönsteröppningar och det medeltida rummet kombineras med senare tillägg som altaruspsatsen och predikstolen från 1600- och 1700-talen.

Till den yttre arkitekturen kan lyftas fram södra långhusportalen, som är en av de mer anslående romanska portalerna på ön med sin vimperg, som skiljer sig till karaktären från andra portalers, kanske för att den utgör ett tidigt exempel. Portalen har också ett samband med den snarlika, men till $\frac{3}{4}$ storlek förminskade sydportalen på Gärdslösa kyrka på Öland. Uppe i portalens vimperg är inmurade de nästan enda resterna av den äldre kyrkan, tillhörande en grupp av kyrkobyggnader, rikt dekorerade av stensulptur, varav ingen byggnadskropp längre finns bevarad utan endast påträffas som återanvända stenblock i den yngre kyrkan. Det mäktiga tornets rika arkitektur täcks av ett senare tillkommet sadeltak, men det i sin tur saknar motsvarighet på Gotland och kan vara från sen medeltid. Sadeltak har i äldre tid varit en vanligare avtäckning på kyrktorn i olika delar av landet, men är sällan bevarade utan att har ersatts av en annan form. De höga spetsiga torngavlarna i öster och väster berättar om ambitioner, bokstavligen högre än det vanliga hos gotländska tornbyggare.

Kyrkorummet hör till de rikare på Gotland av konst och arkitektur. Långhuset bildar en sammanhållen enhet genom de inramande målningarna och den centralt placerade samlade kolonnen. Triumfbågen, jämte den snarlika i Vallstena den enda i sitt slag med en rundstav, tillverkad i trä. Sedan Erik Lundbergs restaurering har en visuell åtskillnad givits åt det lite mörkare långhuset och det ljusa koret i fonden. De parställda bågarna i rummets västra del ger rummet en variation och berättar även en del av dess byggnadshistoria som platsen för ett där planerat torn. Arkaden ger också en ovanlig uppdelning i längdsled av kyrkorummet som betonats sedan ringkammaren tydligare förenades med kyrkorummet 2004-2006 då orgeln och orgelpodiet togs bort från tornbågen.

Till det mer uppmärksammade i kyrkorummet hör kalkmålningarna, som utfördes av en annars inte på Gotland känd målare och som med sina månadsbilder och fabelväsen har ett ovanligt

bildprogram. Därtill är de i ovanligt hög grad samkomponerade med den rumsliga upplevelsen genom bårder och målade arkader. Kanske än mer uppmärksammas är den kalkmålning från 1600-talets slut i långhusets västra del som visar S:t Kristoffer och som går att skriva in i den tidens världshistoriska händelser.

Sakristian har ett värde som en av de äldsta på Gotland, därtill ovanligt avlång och täckt med tunnvalv. Kyrkvinden är intressant på många sätt. Dels är det ovanligt att vinden är uppdelad, med en särskild murtrappa upp till korvinden. Trappan är därtill välbyggd med fint tillhuggna stenblock. Långhusvinden har en intressant återstod av en medeltida vindsuppgång från före det nuvarande tornets tillkomsttid. Takstolen på kyrkan innehåller delar från olika tider. Skador på murverket berättar troligen om en brand som drabbat yttertaket men sannolikt skonade kyrkorummet. Tornet har en stor höjd, trots att det är litet, och delas upp i ett stort antal våningar vars murar och väggsnitt berättar om mödan att hålla ett så väderutsatt torn i stånd. I tornets mellersta del finns en ovanlig typ av träinbyggnad, bestående av kryssförstärkt ramverk, kanske tillkommet som stöd för klockan, sannolikt gammal men vars tillkomsttid inte är klarlagt. Även det ovanliga torntakets takstol synes innehålla äldre trämaterial.

Gothem kyrka uppvisar en både konst- och kulturhistoriskt rik miljö och berättar om hur platsen varit en levande kyrka i bygden sedan tidig medeltid. Kyrkan formar ett stämningsrikt kyrkorum samtidigt som det höga och vida synliga tornet utgjort ett viktigt riktmärke långt ut till havs.

Kyrkans inventarier

Av inredningen är korbänken en av få bevarade medeltida korbänkar i landet, även om den är inbyggd av en i sin tur också intressant 1600-talsbänkskärm. Sakramentsskåpet i absiden har välbevarade målningar från kyrkans byggnadstid. Altaruppsatsen är värd att lyfta fram, dels för sin något ovanligt uttrycksfulla kontur, dels för dess färgsättning från 1800-talet, som betonar dess monumentalitet och som även finns bevarad, medan motsvarande tids tillägg i hög grad har restaurerats bort på Gotland. Jämte predikstolens rika form står bänkinredningen och dess märkliga målningar på bänkdörrarna, intressanta både till motiv och stil. De anknyter därtill till valvens fabelväsen och har även tagits tillvara redan på 1800-talet när delar av bänkinredningen revs, sannolikt för sina ovanliga bilders skull.

Av de större inventarierna i kyrkorummet finns flera saker att lyfta fram. Ett stort antal gravhällar med bland annat runinskrift, dopfunten som ovanligt nog är gjord i trä och även anknyter till medeltida dopfuntar, Frobeniusorgeln av en orgelbyggare som försett flera domkyrkor och andra större kyrkor i Danmark med orglar. Ett av kyrkans märkligare föremål är också kyrkklockan, som är en av Gotlands största medeltida klockor och som är uppmärksammas för sin goda klang.

Kyrkogården

Gothem kyrkogård tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar efter en utvidgning åt öster under 1990-talet. Den äldre kyrkogården har utvidgats något vid åtminstone ett tillfälle. Kyrkogården uppvisar tydliga årsringar genom en avgränsning av den äldre kyrkogårdens östra mur mot den yngre kyrkogården. Kyrkogårdens storlek och utvidgning berättar om sockens expansion och ökade befolkningsmängd under 1900-talet.

Kyrkan med kyrkogård, den närliggande prästgården med prästgårdspark och med en bevarad ingång till kyrkogården, sockenstugan på kyrkogården samt skolan ger en sammanhållen helhet av stort historiskt och miljöskapande värde, och berättar om kyrkans centrala roll i socknen.

Kastalruinen har ett stort historiskt värde och tillhör en liten grupp liknande byggnader på Gotland. Den ställer frågor om förvaring och försvar under medeltiden.

På kyrkogården finns en sockenstuga från 1869. Den tillhör en grupp sockenstugor bevarade på sin ursprungliga plats på kyrkogården vilket är ganska ovanligt.

Kalkstensmurarna som omger den äldre kyrkogården har en ålderdomlig karaktär och är uppbyggda av stenar med olika storlek, varav flera större i basen. I den västra mursträckningen finns ett par bevarade hästbindslen.

Det finns tre medeltida stigluckor, varav den nordöstra är ovanligt stor med kryssvalv. Den tidigare stigluckan i söder som ledde in till prästgården har ersatts av en grind. Grindstolparna kan dock härröra från den tidigare stigluckans portalomfattning. Stigluckorna förstärker kyrkogårdsmiljöns medeltida karaktär. På den äldre kyrkogården finns ett par huvudgångar. I övrigt saknas gångar vilket är ett ålderdomligt drag.

Kyrkogården ligger i ett öppet landskap. Den omges av trädkransar vilket bidrar till en rofylld lummighet och rumskänsla.

Det finns synliga gravar på hela kyrkogården. Många av gravvårdarna speglar bygdens historia, dess människor, gårdar och näringsliv och representerar på så vis ett stort historiskt, kulturhistoriskt och konstnärligt värde. Gravvårdsinventeringen 1996-97 utpekade 15 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla. En revidering av gravvårdsinventeringen 2017 utpekades 62 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Allén som leder in till kyrkogården omfattas av biotopskydd enligt Miljöbalken 7 kap. 11§.

Vid Gothem kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Gothem kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1052	Byggnadsår enligt Strelow.	SvK
1100-tal	Äldre, nu försvunnen kyrka på platsen.	GK
	Kastalen (byggd i två etapper efter 1150).	SvK
	Dopfont av sandsten (fragment återfunna vid Hangre gård).	SvK
t. 1200-tal	Koret med absiden uppfördes (SvK anger 1199 och inkluderar sakristian; "Veckkapitälmästaren").	GK, SvK
1235-40	Kalvariegrupp (bevarad Johannesbild nu i GF).	SvK
o. 1250	Långhuset byggdes (SvK anger att Ö delen byggdes av "Gärdslösamästaren" o. 1250).	GK, SvK
	Gravsten över Botvidus och Jacobus i långhusgolvet.	SvK
1260-80	Stigluckorna och kyrkogårdsmuren byggdes.	SvK
s. 1200-tal	Nedre delen av tornet byggdes (SvK anger o 1260; "Ronensis").	GK, SvK
	Kalkmålningarna i tornvalvet.	EL
o. 1300	Kalkmålningarna i långhuset och korvalvet.	GK, EL
o. 1330	Dionysosskulptur (nu i GF).	SvK
o. 1350	Övre delen av tornet byggdes ("Egypticus").	GK, SvK
1374	Kyrkklocka (ursprungligen i Alva kyrka, möjligen är årtalet felaktigt och bör vara 1474).	GKR
1300-tal	Korbänk (GK). Sakramentsskåp i koret.	EL
1403	Gravhäll över kyrkoherden Olof Harding.	SvK
1404	Gravhäll i långhusgolvet över Olof Kyrkbinge.	SvK
1407	Gravhäll i koret över Göran Hekle.	SvK
1450-70	Apostel (träskulptur).	SvK
1400-tal	Tornet stympades till nuvarande sadeltak, ev. efter brandskada.	ATA
s. 1400-tal	S:ta Anna själv tredje-skulptur (nu i SHM).	SvK
1583	Äldre, nu försvunnen predikstol.	SvK
1597	Gravhäll över prästen Sten Povelson.	SvK
1634	Korbänkens snickerier.	SvK
1652	Porträtt av kyrkoherden Erik Petrejus och Anna Boman, båda målade av Johan Bartsch (det förstnämnda kompletterat 1659 och 1663).	GKS
1657-61	Brädtak omtalas.	SvK
1659	Ny vindflöjel (trol. på långhustaket).	SvK
1664	Bänkinredning.	ATA
1665	Altarring.	SvK
1670-talet	Kalkmålning i långhusets NV hörn föreställande Kristoffer bärande Jesusbarnet, flankerad av påven och Muhammed.	GK
1673	Korbänkens figurmåleri.	SvK
1680	Bänkinredningen målades, sannolikt av Johan Bartsch d.y.	GKS
1689	Altaruppsatsen.	GK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1709	Predikstol av Christian Fedder.	GK
1718	Ett nytt absidfönster togs troligen upp.	SvK
1722	Gossebänk i koret, nu försvunnen (målad 1726).	SvK
1726	Predikstolen målades av Johan Hernell.	GK GKS
1727	Större reparationsarbeten på kyrkan.	SvK
1728	Målning av altaruspsatsen.	SvK
1739	Nya bänkar baktill i N.	SvK
1740	Nya bänkar baktill i S.	SvK
1741	Dopfunt av trä.	GK
1742	Nummertavla, av Johan Hernell.	SvK
1758	Dopfunten målades.	SvK
1783-84	Bänkluckor (med bibliska figurer) målade av Carl Anders Nor(d)berg.	GKS
1778-79	Läktare.	SvK
1788	Altaruspsatsen målades om. Bänkarna målades i ”himmelsmålning”.	SvK
1700-talet	Draperimålning i långhuset.	GKM
1816	Större reparationsarbeten på kyrkan, bl.a. nytt(?) torntak.	SvK, Inskr.
1826	2 st. ljuskronor (12 armar, 6 armar).	ATA
1830	Altartavlan målades om.	EL
1860	Inredningen målades gulbrun.	SvK
1869	Sockenmagasinet byggdes.	RÖ
1879	Reparation av torntaket.	Inskr.
1881	Reparation av absidtaget.	Inskr.
1886	Orgelmelodium.	SvK
1800-talet	Altarring.	SvK
1932	Restaureringsförslag av byggmästare Carl Nilsson, Visby (ej utfört).	ATA
1933	Reparation av torntaket. Fasadputs.	Inskr. ATA
1949-50	Inre restaurering efter förslag av professor Erik Lundberg, Stockholm (entreprenör Byggnadsfirma Gardell & Hammarström): Kalkmålningarna togs fram (Konservator Bertil Bengtsson, Linköping) Rivning av läktare Orgelpodium Ny orgelfasad Golvomläggning med ändring av nivå Ändring av bänkar Utökning av elbelysning med nya ljuskronor Elvärmeanläggning	GK ATA ATA ATA ATA ATA ATA ATA ATA

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1959	Åskledare.	ATA
	Orgel av Frobenius & Co, Danmark.	GK
1973	Restaureringsförslag för utvändig restaurering av Restaureringsteknik AB, Stockholm (ej utfört).	ATA
1978	Grundundersökning av Bjerking's ingenjörbyrå, Uppsala.	ATA
1984	Utbyte av ljuskronor, nytt steg i trappan till S långhusportalen.	GF
1989	Kontrollmätningar av tornets murverk påbörjade av Thyréns, Sundbyberg.	GF
1997	Utvändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby (entreprenör Byggnadshyttan på Gotland): Reparation av torntakets stomme och utbyte av panelen på torntaket Nya faltak på tät bördning över torngallerier, kor, och långhus Putsning och kalkavfärgning av samtliga fasader Reparation av samtliga fönster Stenarbeten i ljudgluggar etc. reparerade av stenkonservator Inspektionsbryggor samt komplettering av belysningen på vindarna	GF
1998	Gravstenstak samt konservering av gravhällar.	GF
2000	Konservering av kyrkans samtliga portaler samt Ö stigluckan, konservator K G Eliasson, Stockholm. Anlades askgravlunden.	GF
2002	Reparation av putsen (grov kalkputs utan avfärgning) på tornets västra och södra fasader efter frostska vintern 1997-98.	NGP
2006	Utvändig restaurering av sockenmagasin. Entreprenörer Kenth Klasén, Micke Nordberg, Hasse Berge, Bygg & Restaurering Gotland HB.	GF
2006	In- och utvändig restaurering. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2006	Konservering av ljuskrans. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2006	Förbättrad textilförvaring. Entreprenör Lotine.	GM
2007	Konservering av fast inredning (altaruppsats, predikstol, korbänk, altarskrank, bänkinredning samt sakramentsskåp). Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2007	Konservering av lösa inventarier (två nummertavlor, tavelramar, ett par brudstolar, ett par brudtaburetter samt en confiteorpall). Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland	GM
2007	Omläggning av stenmurar. Länsstyrelsens uppdragsverksamhet, Tage Wickström.	GM
2010	Komplettering uppvärmning. Entreprenör PS Elteknik.	GM
2012	Installation av visningsmontrar med klimatstyrning. Entreprenör Gotlands Museum i samarbete med Keeping In Climate.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf-Svahnström, Gotlands kyrkor, 1991.

GKM	B G Söderberg, Gotländska kalkmålningar 1200-1400. 1971.
GKR	I Ruhr, Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
GKS	Gunnar och Karin Svahnström, Måleri på Gotland 1530-1830. 1989.
ISO	Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, red. Tore Johansson, 1990.
Inskr.	Inskrift i kyrkan
NGP	Muntlig uppgift från Norra Gotlands pastorat
o.	Omkring
RÖ	Roger Öhrman, Sockenmagasin på Gotland, i Gotländskt Arkiv 1990.
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum, Stockholm.
Strelow	Hans Nilssön Strelow, Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland, bd IV:2, 1947, med tillägg till bd IV 1964.
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspfiktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA* (*Antikvarisk-topografiska arkivet*), Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM* (*Statens Historiska Museer*), Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, ATA, Stockholm
 Handlingar i Läns museet på Gotlands arkiv, Visby
 Inventering av inventarierna i Gothem kyrka 2003, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
 Inventering av Gothem kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
 Program för invändig restaurering av Gothem kyrka, upprättat 2004 av arkitekt Jan Utas, Visby.
 Svahnström, G. 1946. Gotland, Gothems sn Kyrkogården. ATA dnr 5408/45 & 0049/46.
 Vård- och underhållsplan Gothem kyrka 2005. Jan Utas, Visby.
 Zerpe, L. 1990. Anmälan av arkeologisk undersökning. Dokument i Gotlands Museums arkiv.

Tryckta källor

C G Brunius, Gotlands konsthistoria, del II, 1865.
 Lagerlöf-Svahnström, Gotlands kyrkor, 1991.
 B G Söderberg, Gotländska kalkmålningar 1200-1400. 1971.
 I Ruhr, Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Thunmark-Nylen, L. 1995. Churhyard Finds from Gotland (11th-12th centuries). Ingår i:
 Jansson, I. (Red.) 1995. Archaeology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium Sigtuna, May 1991.
 Gunnar och Karin Svahnström, Måleri på Gotland 1530-1830. 1989.
 Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, red. Tore Johansson, 1990.
 Hans Nilsson Strelow, Cronica Guthilandorum, 1633.
 Sveriges Kyrkor, Gotland bd IV:2, 1947, med tillägg till bd IV 1964.
 Roger Öhrman, Sockenmagasin på Gotland. I Gotländskt Arkiv 1990.

Kartor

Skattläggningskarta Gothem sn 1697. Lantmäterimyndigheten 09-ghe-2.
 Skattläggningskarta Gothem sn 1700-tal. Lantmäteristyrelsen H 34-1:1.
 Laga skiftes karta 1896. Lantmäteristyrelsen H 34-2:2.